

אלן טן ברכה

ילד עומד על סף דלתי מחסה באַמֶרְסְפוֹרְט

הוצאת דוקוסטורי בע"מ

אלן טן ברכה

ילד עומד על סף דלתי

הוצאת דוקוסטורי בע"מ

אלן טן ברכה

ילד עומד על סף דלתי

תארו לכם משפחה עם ילדים קטנים. המשפחה מבוססת, על אף המשבר הכלכלי. ההורים והילדים מתגוררים בבית נאה בעיר הולנדית נעימה. יום אחד פורצת מלחמה. במשך מספר ימים מתנהלת לחימה. חיילי צבא זר פולשים ונשארים. הם דוברים שפה שונה. השכנים נאלצים לעזוב את ביתם משום שאחד ממפקדי הצבא מבקש להתגורר שם עם אשתו וביתו. על ילדי המשפחה להיות זהירים, בפרט כאשר עוברים להתגורר עימם שתי נערות וילד צעיר. הנערות והילד נרדפים על יד הצבא הפולש. במשפחה נולדת ילדה נוספת. ואז מסתיימת המלחמה וכל יושבי הבית הנאה שרדו אותה. ילדה נוספת באה לעולם. שנים רבות אחר כך מספרים הילדים והנערים של אז על חוויותיהם בתקופת המלחמה. גם אם המשפחה כתבה את זיכרונותיה. ביתה, שהייתה פעוטה בזמן המלחמה, קיבצה את הסיפורים אל תוך ספר זה המתעד את שהתרחש ואת השפעת האירועים על חייהם.

אלן טן ברכה (Ellen ten Berge), 1943, עבדה כעשרים שנה עם נוער שוליים כמתנדבת, חוקרת ומורה.

הוצאת דוקוסטורי בע"מ

אַלן טן-בֶּרְגֶה (Ellen ten Berge)

הספר ראה אור בסיוע:

י"ד ושם
רשות הזיכרון לשואה ולגבורה
הקרן לתמיכה בספרי זיכרונות של ניצולי שואה

קבוצת עזריאלי

The Azrieli Foundation

ועידת התביעות
The Conference on Jewish Material Claims Against Germany

התכנים, הנתונים והעריכה הם על אחריות המחבר/ת

חברת דוקוסטורי לרבות בעלי מניותיה ו/או מנהליה ו/או עובדיה ו/או שלוחיה איננה אחראית לתוכן המובא בספר זה, לנכונותו ו/או מהימנותו ו/או מידת דיוקו ו/או השפעתו, ולא תישא בכל נזק, אבדן, עוגמת נפש וכיוצא באלו תוצאות, ישירות או עקיפות, שיגרמו לכל אדם, כתוצאה מהוצאה לאור של ספר זה. התכנים בספר הינם תיעוד של זכרונות, חוויות, השקפות ודעות של המחבר/ים, מנקודת ראותם האישית, ומובאים על אחריות המחברים בלבד, ואין בהם משום הבעת דעה מטעם חברת דוקוסטורי.

תרגום: אירית באומן

עיצוב גרפי: רות רודין

© כל הזכויות שמורות למחברת

אין לשכפל, להעתיק, לצלם, להקליט, לאחסן במאגרי מידע, לשדר ולקלוט בכל אמצעי אלקטרוני, אופטי, מכני או אחר - כל חלק שהוא מן החומר שבספר זה. שימוש מסחרי מכל סוג שהוא בחומר הכלול בספר זה אסור בהחלט אלא ברשות מפורשת בכתב מהמחברת.

הוצאת דוקוסטורי בע"מ

בר-אילן 34 רעננה

טל': 09-7419471

www.docostory.com

תשע"ד 2014

אֵלן טֵן-בֶּרְגֶה (Ellen ten Berge)

ילד עומד על סף דלתי

מחסה באַמֶרִיקָא

הספר יצא לאור בעזרתו של אתר ההנצחה הלאומי מחנה אָמֶרְסְפּוֹרְט ובתמיכתם של קרן התרבות של הנסיך בֶּרְנַרְד (Prins Bernhard Cultuurfonds), קרן אָנְקֶר (Anker fonds), קרן ק.פ. היין, קרן VSB וקרן נְלִיסֶנְס-סְמִית (Nelissens-Smit).

תודתי נתונה לגדעון לוטן, אלידע פרוינד-ליסוואר, נעמי פפו-פקטר, לואי (Louis), מְרִיָה הֶדְוִיח (Maria Hedwig), פֶּטֶר (Peter) ודיודוֹנָה (Dieudonné) טֶן-בֶּרְחָה, חין טוֹנְדֶר-דֶה האן (Gien Tuender-de Haan), ארכיון אֵימְלַנְד (Eemland), אתר ההנצחה הלאומי מחנה אָמֶרְסְפּוֹרְט (בפרט לְמֵאוּרִיץ נִיבְרִינג [Mauritx Nibbering] וקָרְל קְרוּיִנִינג [Karl Kreuning]) ויולֶנְדֶה חֶסְטֶלְאָרְס (Yolande Gastelaars).

© הוצאת וֶרְבוּם (Verbum) ואלן ס.מ. טן-ברחה (Ellen S. M. ten Berge)

פתח דבר: © מְאוּרִיץ נִיבְרִינג (Maurits Nibbering) ואתר ההנצחה הלאומי מחנה אָמֶרְסְפּוֹרְט.

תמונות: © משפחת טן-ברחה, אָב חֶרוּיִיס (Ab Gruis) (תמונות ארכיב, אָמֶרְסְפּוֹרְט (גדעון ליטן, אלידע פרוינד, נעמי פפו, וים ואן נוֹרְדֶן (Wim van Norden).

הפקה: Vitataal, Feerwerd

הבאה לדפוס: אֶרִיק רִישֶל (Eric Richel), Winsum

עיצוב עטיפה: סטודיו דֵיִיקְסְטֶרָה, אָרְנֶהֶם (www.studiodijkstra.nl)
דפוס: Koninklijke Woermann

ISBN 9789074274487

NUR 320

למידע נוסף על ספריית השואה של Verbum : www.verbum.nl

”לדעתי לומדים להכיר את האמת רק אם מנסים גם להבין
אותה הבנה רגשית, ועל מנת להבין את ההיסטוריה הבנה
רגשית אנו זקוקים לעדי ראייה ממוקד ראשון...”

חירט מק, בפרק האחרון של סדרת הטלוויזיה באירופה, 2009

פתח דבר

ספר זה מספר את סיפורה של משפחה צעירה בנסיבות יוצאות הדופן של ארץ הנתונה תחת כיבוש. בנסיבות אלה, לקיחת אחריות אישית היא לעיתים ההבדל בין חיים ומוות.

במשך מספר שנים הייתה המשפחה גדולה משהייתה במקור. ההורים החליטו לקחת לביתם שתי נערות וילד משום שחיהם היו בסכנה. איך זה השפיע על הילדים ועל הנערות, באותה העת והיום? בספר זה מביטים הילדים של אז חזרה אל התקופה. הם שואלים עצמם, ואחד את השני, שמא הוריהם לא הסתכנו יתר על המידה? האם הייתה להוריהם הזכות לחשוף את הילדים לסכנה שבחשיפה ובגידה? סיכון זה הפך ממשי כאשר בבית שבשכנות לביתם עברה להתגורר משפחה בה האב היה קצין בצבא האויב.

המבוגרים של היום מביטים לאחור. החוויה של הילדים הגדולים, להם זיכרונות משל עצמם מאותה התקופה, שונה באופן טבעי מזו של הילדים הצעירים יותר שנולדו בזמן המלחמה. וישנן גם החוויות הפרטיות מאד, כמו להיאלץ לעזוב את משפחתך ולעבור לגור עם משפחה זרה במהלך השנים הסוערות של גיל ההתבגרות. האם כעסת? קינאת? פחדת או התעצבת, אז וגם מאוחר יותר כשנזכרת

באותם הימים? אפשר וזה היה מרגש ואולי היית שמח ומאושר? הסיפור של משפחת טן-ברחה והיהודים שמצאו אצלם מסתור התרחש בעיר אַמֶרְסְפּוֹרְט (Amersfoort). מלבד משפחה זו היו רבים נוספים באַמֶרְסְפּוֹרְט, לוֹיֶסְדֵן והסביבה שהציעו עזרה לאלה שהזדקקו לכך. דווקא אזור זה שרץ חיילים גרמנים שהשתלטו והתמקמו בבסיס הצבאי המקומי. מ-1941 ואילך היה באַמֶרְסְפּוֹרְט מחנה המעבר (Polizeiliches Durchgangslager), שעד מהרה נודע לשמצה כמקום של טרור נאצי. הוא היה רחב ידיים ואך במרחק קילומטר מבייתם של משפחת טן ברחה. זה לא מנע מהם, ומרבים אחרים, להבין

שהתנגדות אינה מתחילה במילים גדולות אלא במעשים קטנים...
(בהשראת רֶמְקוֹ קֶמְפֶּרְט Remco Campert¹).

הספר ילד עומד על סף דלתי מהווה חלק מפרויקט חינוכי בנושא ילדים ומלחמה, בו לוקח חלק אתר ההנצחה הלאומי מחנה אֶמְרֶסְפּוֹרְט. הפרויקט יצא לדרך ב-2011.

מאוריץ ניברינג
אתר ההנצחה מחנה אֶמְרֶסְפּוֹרְט

1 סופר ומשורר הולנדי ידוע. (הערת המתרגמת)

תוכן העניינים

1. "ילד עומד על סף דלתי, טרף לזאבים..."
11 מרי טן ברחה-חרול
2. "הגרמנים מאד אהבו מדים. כשראו אותי לבושה כך, נתנו לי
37 לעבור"/ לידה ליסאוור (שם מחבוא אליידה בוסבאום)
3. "החלטתי שאותי הם לא יתפסו"/ נטי פאקטר
54 (שם מחבוא יוקה ואן דונקלאר)
4. "כולם איבדו את הוריהם.."
73 / גדעון ליטן (שם מחבוא בומל)
5. "המלחמה הייתה הרפתקה גדולה" / ששת ילדי משפחת
88 טן-בֶּרְחָה: לואי, מריה הדוויח, שף הבן, פטר, אלן, דיודונה
- 120 אחרית דבר
- 122 הערות
- 125 מונחים
- 128 לקריאה, שמיעה וצפייה נוספת
- 130 אינדקס

1.

”ילד עומד על סף דלתי, טרף לזאבים...”

מרי טן בֶּרְחָה-חָרוֹל

”תסכימי לקחת את הילד?”

באחד עשר באוגוסט נולדה אלן שלנו, תינוקת עגלגלה ובריאה. לאחר מספר שבועות עזבה אחות הבית. בשעה אחת עשרה עוד ישבתי בכורסה המקושטת שבסלון, מעט חלושה. שלושת הילדים הגדולים היו בבית הספר ופֶטֶר (Peter) בן השנתיים ואִיִּיחוּ (Iñigo) בן השלוש שיחקו בחממה. מדי פעם עצמתי את עיני וריחפתי בערפול חושים בעולמות רחוקים. אָוּוּה (Eva), העוזרת החביבה שלנו הרעישה במטבח. המטפלת טְרוּס (Truus), שהייתה למעלה, זמזמה שיר אהבה ל”רמונה”.

בשעה אחת עשרה וחצי צלצל פעמון הדלת. הבנות לא שמעו את הצלצול החלש ולכן ניגשתי אני לדלת - וטוב שכך. בדלת עמדה אישה שאמרה: ”אני גברת דְרִיבֶּרְגֶּן (Driebergen) ואני גרה במעלה הרחוב. אני יכולה להיכנס לרגע?” היא נשארה לעמוד על המחצלת והביטה בי במבט מפציר כשאצבע אחת על פיה הסגורה. היא לחשה: ”אם את לא לבד עדיף שנשאר לעמוד פה”. סגרתי מאחורי את דלת המסדרון.

”דברי בשקט” לחשה. ”אני שייכת לקבוצה שעוזרת ליהודים למצוא בתי מסתור ומחפשת כרגע מקום לילד בן שבע. משום שיש לך ילדים... תסכימי לקחת את הילד?”

לאחרונה החלו להגיע אלינו ידיעות מאמסטרדם על רדיפות היהודים והעצב והסבל שגרמו חדשות אלה היו קשים מנשוא. הסכנה הייתה גדולה גם עבור ההולנדים שפעלו נגד גזירות הגרמנים.

"אתייעץ עם בעלי הערב, אבל", אמרתי, "אם נעשה את זה אז רק בעוד מספר שבועות, התינוקת שלי רק בת ארבע-עשר יום ואני זקוקה לזמן כדי להתחזק".

"הילד היהודי ואימו נמצאים אצל הכומר נִיוּוּח (Nieweg) ברחוב אוֹטְרֶכְט (Utrecht). הם יכולים להישאר שם עוד זמן מה אבל לא מעבר לכך. אם הדבר ייצא לפועל תקבלי תלושי מזון עבור הילד, יש ארגון שדואג לכך. אני אחזור מחר".

היא נדה בראשה לשלום ונעלמה חרישית. נשארתי עומדת במקומי מספר רגעים כדי לשאוף אוויר. בעיה, בעיה גדולה מאד - לא הצטרפותו של ילד נוסף, אלא הסכנה - הסכנה הגדולה. העובדות: אב המשפחה נלקח מביתו, נורה למוות או נשלח למחנות. החזקתי את ראשי בידי, הערב אדבר עם שֶפּ (Sjef). בראשי חלפה מחשבה: ילד עומד על סף דלתי, טרף לזאבים, עלי להכניסו פנימה.

המשפחה

רעשי הילדים השבים מבית הספר עלו מהדלת האחורית. אָוּוּה קראה בקולה הגבוה: "לנגב רגלים, לנגב רגלים!". מתוך שיגרה חזרתי לעצמי והתיישבתי במהירות בכורסה המקושטת. אָוּוּה עזרה לילדים להוריד את המעילים ואחר נעמדה בדלת הסלון הפתוחה, ידיה על מותניה העבות, כדי לצפות בתגובת הילדים ל-"אמא שוב למטה בכורסה המקושטת". שֶפּי (Sjef), הבכור שלנו, נשק לי בעדינות בארשת פנים טובה. לוּאִי (Louis), שתמיד רצה לעשות הכל אחרת, לחץ את ידי ברשמיות ובאריכות ואחר אמד את הבעת פני. צחקתי ונשקתי לו. אחר כך הגיע תורה של בתנו בת השש. מְרִיָה הַדְוּוּיח (Maria Hedwig) השליכה זרועותיה סביב צווארי ונישקה אותי נשיקות מפוזרות. וכך חזר הכל לקדמותו.

הגינה

השמש זרחה, הדלתות נפתחו וחמישה ילדים יצאו לכבוש את הגינה.

משפחת טן-ברחה עם התינוקות אלן. אמרספורט, 1943.
משמאל לימין: עומדים - לואי, שף הבן, מריה הדוויח. יושבים - שף האב ועל ברכיו פטר,
מרי עם התינוקות אלן, איניחו.

הגינה שלנו, כמה שמחתי באותה פיסת אדמה יקרת ערך ובה עצים, שיחים ופרחים, מקומות מסתור ושבילים, שמש וצל. הודות לעץ האגוז ביקר אותנו סנאי נמרץ מספר פעמים ביום. בניתורים לוליינים היה קופץ מעל עצי התרזה, האשור והמחט כדי להגיע בבטחה אל עץ האגוז ולפצח אגוזי לוז. אחר כך היה ממחר אל מחבוא האגירה שלו בגינתנו האחורית.

לאורך כל השנה היו בגינה ציפורים, כל עונה וציפוריה, קטנות וגדולות, אפורות וצבעוניות. לפעמים, כשהיה שקט, שמענו את נקירות הנקר הבונה בשקידה את ביתו בגזע העץ. כל אביב קיננו ציפורים בעץ הקיסוס וגם בצמרות עצי המחט הקטומות. שנה אחר שנה הן חוו את הדרמה של תקיפות העורבני שחור הכיפה, העורב והעקעק הזנבתן שזרקו בתנופה את הגוזלים מהקן. לפעמים שרד גוזל את הנפילה כשנחת על האדמה בערימת עלי עץ אלון וניסה לטפס מתוכה החוצה, אבל בדרך כלל נפלה ערימה קטנה זו של נוצות, שמתוכן הציץ מקור קטן, טרף לחתול. ציוצי הורי הגוזל שהגיעו מיד אחר כך הדהדו

בגינות. שמענו את קריאות העזרה של הציפורים לעיתים קרובות כל כך עד שכמעט ושכחנו את משמעות הסימן מבשר הרעות. אך כשקרה והבנו חיפשנו מיד, מתוך הבית או הגינה, אחר חתול או ציפור טרף. הסכנה הייתה באוויר או באדמה. אבא שָׁף, שמאד אהב ציפורים, אמר לפעמים: "ילדים, אל תדאגו, יש ברירה טבעית. אם לא יושמדו כמה קינים נהיה מוצפים בגוזלי ציפורים והטורפים הרבים שלהם רק ימשיכו לצוד אותם."

שוב ראיתי קיכלי שאוחז במקורו תולעת גדולה ומתפתלת ושאלתי את עצמי אם מזון חי זה מגיע כך אל פיהם הפעורים של הגוזלים. בקצה הגינה והמרפסת, התחממה בשמש חיפושית זהב. גם מְרִיָה הַדְּוִיחַ ראתה אותה: "תראי אמא, החיפושית הזאת לובשת את שמלת הערב שלה, זהב וירוק, כמה יפה". נכון, הן אבני חן קטנות של הטבע, נחבאות בדרך כלל. כדי לנצנץ הן צריכות לעמוד באור השמש.

הרהורי על הגינה נקטעו. טרוס החלה לערוך את השולחן לקראת ארוחת הצהריים. פֶּטֶר הקטן נשלף מהגינה, קולח והושב בכיסא הילדים. הוא יקבל את מנת הדייסה שלו לפני כולם. כך זה היה. אחרי כל כפית דייסה שהאכילה את פֶּטֶר, שאפה טרוס שאיפה ארוכה מהסיגריה שלה. שוב ושוב נעלמה קערת הדייסה מאחורי מסך עשן. אז עוד לא ידענו על נזקי העישון אבל אני לא אהבתי את הסיגריות ואסרתי על טרוס לעשן ליד הילדים. אָנוּה בדקה את שאר הילדים ואז היינו מוכנים להתחיל בארוחה. טקס ארוחת הצהריים התנהל כרגיל: רגעים מופלאים, פטפוטים, אכילה, צחוק, לעיתים בכי, לפעמים צעקה בגלל כוס חלב שנשפך. קראתי פעם בספר חינוך: הדרך הטובה ביותר ללמוד להכיר את אופי הילד היא בזמן המשחק. זה נכון, אבל אני הייתי מוסיפה לזה גם את שעת הארוחה.

כל אחד זוכר את הארוחות המשפחתיות שלו. אני זוכרת את ארוחות העבר של משפחתי שלי. לעיתים קרובות הייתה אימי, תוך כדי שיחה, מתחילה לספר על בית ילדותה. התמוגגתי מסיפוריה. שנים אחר כך

למדתי לומר: בזמן הארוחה אפשר לקרוא את אופי הילדים כבספר פתוח על השולחן. שנים, הו השנים, כמה אירועי חיים בין אז לעכשיו. והספר הפתוח? לא, אני ניחשתי הרבה סודות שהסתתרו מאחורי הבעות הפנים וההתנהגות של ה"להקה" הקטנה שלי. והניצוח שניצחתי עליהם מתוך שגרה בזמן הארוחה, מה הוא הסתיר? לא מעט!

ההסכמה

אבל הבא נחזור לאוגוסט 1943. מבעד לפטפוטי הילדים חזרה המציאות והרימה את ראשה. זה באמת קרה - גברת דריברחן, הילד היהודי! הצטמררתי. שמעתי את מְרִיָה הַדְּוִיחַ אומרת: "אמא, על מה את מסתכלת?" ולוֹאֵי כנראה סיפר משהו וקרא בקוצר רוח: "אמא, תקשיבי!"

כששָׁף חזר בערב עמדו המילים על קצה לשוני אבל עצרתי בעד עצמי בגלל הילדים. מאוחר יותר בערב דיברנו שָׁף ואני על הנושא ולבסוף אמר: "אם זה מה שאת רוצה, ניקח את הילד לביתנו".

למחרת שוב באה גברת דריברחן ואני נתתי לה את הסכמתי. היא ביקשה לארגן פגישה עם אימו של הילד על מנת שנתודע אחת לשנייה. וכך היה. למחרת בערב השכבתי את הילדים מוקדם. אָוֹה תמיד הלכה הביתה בשעה שש וטרוס, שלא גרה באַמְרֶסְפֹּרְט (Amersfoort), ביקרה אצל דודה שלה והגיעה הביתה בסביבות עשר.

היא, אם הילד, אמורה הייתה להגיע בשעות הערב. שָׁף ואני ישבנו בסלון וקראנו בדומיה, קשובים לכל רחש שעלה מכיוון הדלת האחורית. בכוונה ביקשנו שתכנס אל הגינה ודרך הדלת האחורית מתוך מחשבה שכך תהיה חשופה פחות לרחוב. כששמענו רחשים הלכנו לבדוק - ואכן, שם היא עמדה ובידה פנס כיס. הכנסנו אותה פנימה במהירות.

שושנה לִיטֶן, שם כינוי קְלֶרְטֶיָה

"אני יוהנה (Johanna) - שמי האמיתי שושנה - לִיטֶן (Litten). שם המחותרת שלי הוא קְלֶרְטֶיָה (Klaartje)". זאת הייתה קְלֶרְטֶיָה. מי

שפגש אותה לא שכת. היא הייתה אישה נמוכה, מאד יהודיה, תלתלים שחורים, עיניים שחורות. ואיזה עיניים. עיניים קורנות, צוחקות. היא צחקה הרבה. אבל היה בה יותר מהנראה לעין. לפעמים היו נעלמות גומות החן מלחייה וארשת פניה הייתה הופכת מרוחקת ורצינית. עד לא מכבר הייתה מנהלת של "חוה" בסביבות חָאָוּדָה (Gouda), בה נערים ונערות יהודיים הוכשרו לקראת המעבר לפלסטינה (א"י) על מנת שיוכלו בבוא העת לעזור בבניית הארץ וביצירת חיים מאושרים. לצד הבית המרווח, לו קראה "חוה", הייתה חלקת אדמה יפה עם אדמה שחורה וכבדה. מגינתי החולית חלמתי על החווה. הייתי רוצה לוקחת בידי את האדמה הנדיבה, העשירה, המבטיחה ולתכנן את הגידולים שתניב. את שטח האדמה הקיפה תעלה רחבה של מים צלולים. בתעלה הייתה סירה שטוחה, עליה הובילו את הירקות והפירות אל המחסנים.

ואז, כרעם ביום בהיר, פרצה המלחמה. עצב, דאגה ואכזבה מאנשים כה רבים. כל אחד התמודד עם דרמה משלו. אחת הנערות מהחווה, בת שש עשרה, ביקרה את הוריה באמסטרדם. היו לה עוד אח ואחות. ההורים אמרו שלמחרת הם יתאבדו בגז וביקשו מהילדים להצטרף אליהם. הילדים בחרו לחיות. היו גם הורים שירדו למחתרת ונערים בגילאי שש עשרה עד עשרים נשארו בבית בלי כסף. יום בהיר אחד תפסו הגרמנים בחאודה את מַנְפֶרֶד (Manfred), בעלה של קלרטיה, ושלחו אותו למחנה נוסטרבורק. זה היה ברור, החווה חוסלה.

עבר ועתיד, הכל הפך 'לילה וערפל', 'מחתרת', 'בתי מסתור', 'זהות בדויה', 'שם חדש', 'תעודת זהות מזויפת', 'תיק גב עם נעלי הליכה טובות ובגדים' הפכו להיות מילים שבשגרה. אני חושבת שהמחתרת

1 הכוונה להוראת 'לילה וערפל' (Nacht und Nebel Erlass), מונח הקשור בצו הסודי של היטלר מיום 7 בדצמבר 1941, חתום בידי וילהלם קיטל, ראש המטה הכללי של הוורמכט. הצו כלל שיטות לשימוש באמצעי דיכוי כלפי תנועות ההתנגדות בארצות אירופה המערבית הכבושות בידי הגרמנים. תחת צו זה אלפי אנשים, שכונו איסירי NN, נעלמו, נאסרו והוצאו להורג ללא זכר. (הערת המתרגמת. המידע לקוח ממרכז המידע של יד ושם http://www.yadvashem.org/yv/he/holocaust/resource_center)

בחאודה עזרה לה מאד. קלרטיה, בנה וקבוצת נערים שהו באַמְרֶסְפּוֹרְט. כמנהיגת הקבוצה, קלרטיה הייתה אמורה להמשיך מהכתובת הזמנית אצל הכומר נְיוּח אל בית הילדים 'אֵיִנְגְבוֹרְח' (Ingeborg) בלוֹיֶסְדֶן (Leusden). "אבל", אמרה, "אני מצטרפת למחותרת, כי אי אפשר רק לקבל עזרה מבלי לתת משהו מעצמך".

היינו זקוקים לסיפור אמין כדי להסביר את פשר הופעתו הפתאומית של ילד זר בביתנו. להלן הסיפור שהמצאנו: אימו מתה, אביו עובד בגרמניה, הוא היה אצל דודתו - מכרה שלנו - אבל הדודה אחות במקצועה. היא התקשתה לשלב בין העבודה לטיפול בילד והיא ביקשה שנארח אותו באופן זמני. על הסיפור הזה היה עלינו לחזור במדויק. למחרת בערב חזרה קלרטיה עם מזוודה ובה בגדים עבור בּוֹמֶל (Bommel). שמו האמיתי היה גדעון אבל את זה לאף אחד אסור היה לדעת - כעת היה שמו בּוֹמֶל. קלרטיה ישבה ליד שֶף ואני ישבת ימולה. לאחר כמה דקות של שיחת חולין אמרה: "אני מבקשת לראות את חדר השינה שלו".

בחרנו עבורו את חדר השינה הקרוב לזה שלנו, מטעמי בטיחות. לחדר השינה הזה היו שתי דלתות - אחת לחדר השינה שלנו והשנייה למסדרון. זה היה החדר של מְרִיָה הַדְוִיח, שעברה לקומה השנייה. זה היה חדר נחמד עבור בּוֹמֶל, היו בו מדפים וארון בגדים, כיור רחצה, שולחן כתיבה וכסא ליד המיטה. הכל היה צבוע בצבעים בהירים, עם וילונות פרחוניים על חלון שהשקיף על הגינה שלנו ועל זו של השכנים, דרומית לה. על השולחן שליד המיטה הניחו הילדים מכוניות וצעצועים אחרים. קלרטיה סידרה את בגדיו של בּוֹמֶל בארון.

"על בּוֹמֶל ללבוש בגדים נקיים בכל יום ולעשות אמבטיה פעמיים בשבוע", אמרה. היא בדקה את המיטה, הסדינים, השמיכות, הכריות. אף מילה על החדר הנחמד, הצעצועים והתמונות על הקיר. זה נראה היה לי חצוף, כמעט מצחיק, כאילו הייתה נוסעת סמויה שהכריזה על עצמה רב חובל בזמן שהאוניה בקושי שטה. המשכנו לדבר בקומת

הקרקע עוד כמה רגעים ואז היה עליה ללכת. בערב למחרת עתידה הייתה להביא את בּוֹמְל.

גדעון ליטן, שם בדוי בּוֹמְל

שוב ישבנו שָׁף ואני וחיכינו לשמוע את הדלת האחורית. מחשבותינו היו נתונות לילד. הילדים ישנו והבית היה שקט. כששמענו את טריקת הדלת קמנו אליהם שנינו. אחרי הרחוב החשוך והקודר יכולנו לקבל את פניהם במקום מואר וחמים. קלרטיה החלה מיד לדבר בשצף אבל אני לא שמעתי דבר מדבריה. הילד, הנה הילד. הוא נצמד לקיר, כעוס, משפיל את עיניו. ראיתי רעמת שיער שחורה וליטפתי אותה, כי את ידי המושטת לא לחץ. הוא לא הגיב. קלרטיה אמרה: "בוא, בּוֹמְל, שב לידִי", והושיבה אותנו על כיסא סמוך לה. מיד שם את ידיו על השולחן, הניח עליהם את ראשו וכך נשאר. ביטוי מובהק לפחד, ייאוש ומורא מעתיד נורא ממנו לא ניתן להימלט. המשכנו לדבר עם קלרטיה אבל אי אפשר היה להתעלם מבּוֹמְל. מאוחר יותר הבנתי שקלרטיה ואני היינו צריכות להשכיב אותו לישון ביחד. חבל, כי מה שקרה לאחר מכן לעולם לא אשכח. כאשר לבשה את מעילה והלכה אל דלת הכניסה הוא נצמד אליה, צרח, צעק, בכה, שאג מתוך אימה עמוקה. ליבנו נצבט, היינו עדים לדרמה קורעת לב. קלרטיה חילצה עצמה וצעקה חזק יותר ויותר כדי לגבור על צעקותיו: "מספיק, בלי הצגות". היא הגיעה אל דלת הכניסה וברחה אל הרחוב.

סגרנו במהירות את הדלת ואני הלטתי את פני בידיי. כמה זמן צפה ודמיין הילד את הפרידה מראש? הוא הניח לנו להכניס אותו הביתה, התיישב, הניח את ראשו על ידיו ושקע אל תוך עצמו. שָׁף ואני דיברנו אחד עם השני כדי להניח לו להתאושש. הוא לא רצה לאכול או לשתות. לאחר זמן מה אמרתי: "אנחנו עולים עכשיו לחדר שלך, אני אשכיב אותך לישון". הנחתי את ראשי ליד ראשו ואמרתי: "יהיה בסדר. מחר אמא תבוא שוב להיות אתך לזמן קצר. עלינו להיות קצת בשקט כי ליד החדר שלך ישנה תינוקת קטנה בעריסה שלה. אם תתעורר אולי

תבכה וישנם ילדים ישנים נוספים.”

החדר שלו היה חמים, הפיג'מה הייתה פרושה על המיטה, על השולחן הקטן ליד המיטה שלו עמדה שורת מכוניות צעצוע, חתיכת שוקולד וכוס מים. לפני שנכנסו לחדרו הראיתי לו את חדר השינה שלנו ובו העריסה, וכן את חדר האמבטיה, כדי שיידע להתמצא מעט בסביבתו. הוא לא הגיב. עיף, נתן לי להפשיט אותו. כשנכנס למיטה נשקתי לו נשיקת לילה טוב. השארתי את מנורת הלילה דולקת. שף ואני נשארנו ערים בקומה למטה, מהרהרים בדממה בדרמה שהתרחשה.

סבב מיטות הילדים

בעשר וחצי עשיתי את סבב מיטות הילדים. שְפִי ישן בשלווה, התעורר לרגע, מחויך, אבל חזר ונרדם כשעל השמיכה מכונית צעצוע כמובן. לואי ישן שינה עמוקה, שמיכותיו שמוטות מעט על הרצפה חושפות פה רגל, שם יד. בלי מילים החזרתי מחזה זה של פעילות לילית לתמונה רגועה בה ילד ושמיכה נמצאים כל אחד במקומו. מְרִיָה הֶדְוִיחַ ובובתה ישנו בשלווה. הבובה תפסה את מרבית הכרית אבל השארתי אותה כך. אֵינִיחוּ היה מחופר מדי בשמיכותיו. בלשתי מתחת למיטתו כדי לבדוק אם ילד טבע זה לא הבריח למעלה קופסה עם חיפושית או זחל ושאין בקבוק או צנצנת עם דגיג על הכסא שליד מיטתו. פֶּטֶר פֶּאוֹל (Peter Paul) שכב פרקדן בפנים חמות וסמוקות. תלתליו הבהירים זהרו באפלה. יישרתי את שמיכתו. אבא שף ארגן את קומת הקרקע לקראת הלילה, נעל את דלת הכניסה ואת הדלת האחורית, בדק את הגז והחשמל וכדומה. בשעה אחת עשרה האכלתי את אלן התינוקת את ההאכלה האחרונה שלה. האכלה אחרונה זו התנהלה בשונה משש ההאכלות האחרות. ללא מילים, ליד מנורת לילה, הנחתי את הגוף החמים הקטן בחיקי. התינוקת, כמעט מתוך שינה, לגמה בתאווה את המשקה המחייה. כל מה שהיה נחוץ לי להמשך הטיפול בה כבר היה מונח מוכן על השידה, התינוקת נשארה שקטה. זה לא הזמן לחיוכים ומשחקים עם הילדה. שקט, דומיה, שינה - לילה. שף כבר שכב במיטה

ולחש: "לילה טוב יקירתי".

בזהירות רבה פתחתי את דלת חדרו של בּוֹמְל וראיתי שהכל היה שקט ושלי על הכרית שלו. לחשתי בדממה: "אלי, נחם ילד זה." בסופו של יום ארוך ומרגש עמדתי עייפה בכותנת הלילה שלי מול הצלב המוכר. השענתי עליו את ראשי וללא מילים אמרתי: "אדון, רואה אתה אוצרות ישנים אלה, השאר עמנו". במיטה, בחושך, פרשתי איברים באנחה. מאחורי עפעפי הסגורים הבהבו תמונות הערב שחלף, חלקי שיחה חזרו על עצמם. אבל הלילה קצר. לישון אם כך. לישון.

ארוחת הבוקר

בשעה שבע בבוקר שלמחרת טרחה טרוס על ארוחת הבוקר. אחר כך הלבשה את אֵינִיחוֹ ואת פֶּטֶר. אני האכלתי את התינוקות האכלה ראשונה בשעה שבע. הקולות המוכרים עלו מכל החדרים, דשדושי רגליים, רעשים, פטפוטים. מדי פעם צעקה, זעקה לעזרה: "אמא, נעלמה לי גרב". מבלי לראות ידעתי שלוֹאֵי שוב גרב שתי גרביים על רגל אחת. מְרִיָה הֶדְוִיח הזדקקה לעזרה עם שערה המתולתל העשוי לתפארת. אחרי שהנחתי את התינוקות שוב בעריסה ניגשתי אל בּוֹמְל. הסטתי את הוילון, השמש זרחה. הוא בהה בתקרה, מוכה יגון. הוא היה ב'שטח הפקר', הקרקע נשמטה מתחת לרגליו. ביחד הלבשנו אותו בבגדיו, קצת בחיפזון, כי ארוחת הבוקר כבר החלה. מצאנו לו בקלות מקום ליד שולחן האוכל הארוך בין לוֹאֵי ומְרִיָה הֶדְוִיח. אבא שָׁף אמר: "לדים, זה בּוֹמְל, הוא יתארח אצלנו לזמן מה!" מבלי להרים ראשו התיישב בּוֹמְל, שם מייד מרפק על השולחן, גרר אותו עד סוף הצלחת והניח עליו את ראשו. הקטנים המשיכו לאכול, והגדולים - טוב, מה חשבו לעצמם הגדולים? - שפי הביט בו במתח, לוֹאֵי - שאף פעם לא נותר ללא מילים - שתק ומְרִיָה הֶדְוִיח הסתכלה על הראש בעל התלתלים השחורים שלצד צלחתה. קראנו את מחשבותיהם: "איזה אורח מוזר, הוא יושב בצורה כל כך משונה, נראה כעוס, והמרפק על השולחן, אלוהים אדירים! המרפק, לא עושים כזה דבר!". לוֹאֵי, לאחר

מספר היסוסים, התכופך קדימה כדי לקבל אומדן ראשון ואחר שתק. מרחתי בבוֹמֶל טוסט בחמאה והאצנו בילדים, השעון היה גורם מזרז. לאחר שאבא ושלושת הילדים הגדולים יצאו לדרך נשארתי לשבת ליד השולחן הארוך עם שני הקטנים ועם בוֹמֶל, מאובן מצער. טרוס הלכה לסדר את חדרי השינה, היא צפתה במחזה יוצא הדופן ושתקה.

העולם שבחוץ: "האחו שלנו"

ואז הגיעה ההתמודדות הראשונה עם העולם שבחוץ. כלומר, אָנוּה נכנסה פנימה ושרה: "בוקר טוב לגברת ולילדים!"

פֶּטֶר חיך. אֵינִיחוּ ענה: "הי!"

היא הביטה בבוֹמֶל ואמרה: "זהו בוודאי האורח שלך", ונראתה מופתעת עוד יותר מהילדים.

בזמן שָאָנוּה פינתה את השולחן, דיברנו קצת על מזג האוויר. אחרי שטיפת הכלים ניקתה אָנוּה את חדרי קומת הקרקע ולאחר מכן עברנו על שאר מטלות היום. היום נאכל "כך וכך", הירקן יעבור והאיש מהמכולת יאסוף את רשימת הקניות. אצל האופה תקני את "זה וזה"; אני אכין לך כסף ותלושים.

היא הביטה בבוֹמֶל במבט שואל. ביום הקודם כבר סיפרתי לאָנוּה ולפֶטֶר בקצרה את סיפור הכיסוי, אותו סיפור עליו חזרנו בפני אנשים לפי הצורך ובמדויק.

מזג האוויר היה נעים ואחרי ההאכלה של השעה עשר החלטתי לצאת עם בוֹמֶל, אֵינִיחוּ ופֶטֶר לאחו. כבר יובלות שבוֹמֶל לא היה בחוץ באור יום, אבל כעת, ותודה לאל על ההחלטה, רציתי לצאת איתו החוצה אל הקיץ שהיה בשיא תפארתו. פשוט לטייל, לעשות את מה שלכל הילדים מותר לעשות, ליהנות מהשמש ומהאוויר החופשי. על דברים נוספים עוד לא חלמתי. לרוץ, לעוף, לדלג, לקפוץ, לטפס, להשתגע, לצחוק, עוד לא דמיינתי אותו עושה כל זאת. ביד אחת דחפתי את עגלת הטיול וביד השנייה החזקתי בידו של בוֹמֶל, או במה שהרשה לי להחזיק. עוד פעמים רבות החזקתי בידו בשנתיים שאחר כך כשעברנו

ברחוב, ותמיד החליקה ידו ברוגע אל תוך ידי. האחו היה במרחק שתי דקות הליכה מביתנו. אינִיחוּ הלך בראש. ראשית היה עלינו לחצות את הכביש. את זה אפשר היה לעשות בעיניים עצומות כי כמעט ולא הייתה תנועה ברחוב. ואז דרך רחוב וּוֹלְדֶק פִּיֶרְמוֹנְטְלָאן ((Waldeck Pymontlaan הקצר והתלול, מעוטר גינות משני צדדיו, ואז... כל אדם בוגר היה עוצר במקומו כשיופי המראה היה מכה בו. אילו היו עוד ילדים איתי, שלוש הגדולים, היו פותחים כעת בריצה. פתח צר, שמשני צדדיו שיחי פטל בר, היה ההתחלה של דרך צרה ומשופעת שאמצעה קעורה בגלל סחף הגשם. היה צריך לעבור בזהירות ליד השיחים כדי לא להישרט וכדי שהבגדים לא ייתפסו בהם. הילדים תמיד קטפו פטל, גם אם לא היה בשל, רק על מנת לירוק אותו מיד החוצה ולרוץ הלאה. ארבעתנו הלכנו בשלווה. כמה צעדים אחרי שיחי הפטל פנינו שמאלה ואז עמדנו לפתע אל מול טבע ציורי. המראה היה מרומם נפש ומרחיב דעת, שלוה פשטה באיברים, כל הדאגות נשרו מאליהן.

תמיד אמרנו: "האחו הקטן שלנו". למעשה היה זה אחו רחב ידיים וגבעתי שהיה תחום משני צדדיו בשיחים כהים. פה ושם עמדו קבוצות עצי תרזה, כפופים קמעה, מצטופפים. הם דמו בעיני לקבוצת נשים מסתודדות, רוקמות תכניות- כל תכנית שהיא. האחו נמתח עד לפלומת שיחים בהירים שבקצה האחו המואר באור אפרפר. שם, במרחק, גבוה מעל יער עטוי ערפל, אפשר היה לראות ביום בהיר את הצריח של בָּאָרְן (Baarn). והלאה משם, מטושטש עוד יותר, הצריח של אֵיִמְנֶס (Eemnes). לא הלכנו רחוק. לצד השביל עמד עץ ומתחתיו ספסל. הענפים השתפלו עד למשענת הספסל. הודות לבריזה הקלה ריצדו קרני השמש ויצרו כתמי אור מתחלפים בצל העלווה השופעת. שער ניצחון מפואר! מלא חיים הודות למשחק צבעי "ירוק העד" והירוק הבהיר הצהבהב והחמים. אני מכנה גוון זה "צבע של יום ראשון". כל שפע העלים הזה רוֹסֵן בידי ענפים חומים כהים,

מרי טן-ברחה עם גדעון ליטן. אמרספורט, 1943.

כמעט שחורים, וגזע חרוש תלמים וחסון הציץ פה ושם מבעד לעלווה. עוד לפני שהגענו אל הספסל, טיפס איניחו אל הענף שלו במעלה העץ.

היום, אחרי כל השנים, כששף ואני מטיילים אל האחו שלובי זרוע, לאט ובעזרת מקל, אנחנו אומרים לפעמים: "נעבור ליד העץ של איניחו". אנחנו מתיישבים, אני מהרהרת בפער בין אז לעכשיו ואומרת: "כמה טוב שיש זכרונות".

לפעמים אני נמנעת מהמילה "זכרונות", משום שמעצם הזכרתה עולה בעיני רוחי שורה ארוכה של אנשים, מבוגרים וצעירים, אירועים שמחים ועצובים. יש ואני מניחה לעבר ללכת לדרכו ואז פוסק הזמן מלהתקיים. אני שבויה בקסמו של העבר, על כל מעלותיו, מגרעותיו, ומגוונו הבלתי נתפס.

כעת, תחת העץ, נוכחים לא רק הצבע והצורה של העלים והענפים. אני

מעלה בעיני רוחי את הכל והופכת את כל מהורהרת, נישאת על זרם רך ומרגיע של הכל, הכל, הכל.

חבשתי לבוֹמֶל מצנפת לבנה על שערותי השחורות. פניו של בוֹמֶל לא נשאו תווי היכר יהודיים בולטים. בייחוד עיניו הכחולות הגדולות ולחיי הוורודות הרכות לא עוררו חשד. לראשונה זיהיתי בעיניו היפות מבט שהסגיר דורות של עצב. יעבור עוד זמן רב עד שאראה בעיניו זיק של שמחה או הנאה.

אני מניחה שהוא דמה לאביו, מְנַפֶּרֶד. מקלרטיה שמעתי רק: "מנפרד הוא אקדמאי. הוא נתפס ברחוב על ידי חייל גרמני והוא עכשיו בְּוֹסְטְרֶבּוֹרְק".

פֶּטֶר פֶּאוֹל נע בחוסר שקט בעגלה שלו. צחצחתי מספר בלוטים שהרמתי מהדשא, הם יעסיקו אותו לכמה רגעים. אֵינִיחוּ השתעשע במשהו שתפס את עינו. ובוֹמֶל ישב מכווץ, אפטי ובוהה במרחקים. אני לא חושבת שהביט במשהו. חלצתי את רגלי, להתאוורר מעט, ליהנות במודע מהשמש, האוויר, מהיופי. ציפור שרה. טוב, לא בדיוק שרה, ציצה... אמרתי: "ילדים, עצמו לרגע את העיניים, כך תוכלו לשמוע את הציפורים טוב יותר".

"עזוב אותי בוֹמֶל"

בערב הייתה קלרטיה אמורה לבוא וביום המחרת לנסוע ל"אֵינְגְבוֹרְח" לשמש כמדריכה. למנהלת קראו דודה הֶרְטָה (Tante Herta), גברת טובת לב.

שָׁף ואני אמרנו: "קלרטיה, את לא סבורה שזה יהיה פתרון טוב יותר עבורכם, ובייחוד עבור בוֹמֶל, אם יישאר עם אמו ויבוא איתך אל בית הילדים?"

אבל קלרטיה אמרה בהחלטיות: "לא, באמת אין מספיק מקום למיטת ילדים".

היא נראתה נמרצת, כאילו אמרה: הנה, סוף סוף אני מוכנה, המזוודה

ארוזה, אני יוצאת למסע. הבנו אותה. חודשים של פרידות ומאמצים למען עצמה ואחרים עמדו להסתיים. זה היה ביקור די קצר. בית הילדים היה בַּפְּרִיִּסְוִיחַ (Paradijsweg) ביער גדול בלויִסְדֵן. הוא היה במרחק הליכה של שעה קלה לאורך הכביש הגדול, אבל במרחק קצר ובטוח יותר על כביש לויִסְדֵן ודרך יער "ניִמְרְדֹר" (Nimmerdor). שלום נייס (שם מחבוא "יאן", אחד מתלמידי החווה בתאודה) היה אמור ללוות אותה לשם. לבוֹמְל אמרה: "אני אבוא לבקר אותך לעיתים קרובות", אבל בוֹמְל כבר חווה וראה יותר מדי מכדי להאמין לה. כשקמה ללבוש את המעיל השליך עצמו עליה כמו חתול פראי. הוא צעק, צרח ובכה את כל העצב והייאוש חסר התקווה שלו. ושוב נאבקה, נחרצת לעשות את מה שחשבה לטוב ביותר, לעשות את מה שהלביאה והחתולה עושות כשגוריהן זקוקים למחסה בטוח יותר ואוחזות בצווארם בפיהן וגוררות אותם.

היא נייערה אותו ממנה וקראה מעל צעקותיו: "בלי הצגות. עזוב אותי בוֹמְל!"

ושוב נטרקה הדלת אחריה. הצמדתי אלי את בוֹמְל וּשְׁף הסיח את דעתו. חלף זמן רב עד שיצאה שוב מילה מפיו במהלך השבוע שאחר כך. נצמדנו לסיפור הכיסוי: אמא שלו מתה וקלרטיה הייתה דודתו. שְׁף ואני לא אמרנו דבר על סכנה או בטחון. ילד סגור ומסוגר זה, שראה ושמע כבר כל כך הרבה בחווה, ללא אביו, וכדומה... לא עמד להוציא הגה מפיו ואנחנו לא רצינו לרגשו יתר על המידה. אבל ילדים מסתגלים לבסוף להכל. הוא התבונן בהשתובבות של הקטנים. מהר מאד הבין שפה הוא שייך לחבורת "הגדולים" שכללה את שְׁף, לוֹאֵי, בוֹמְל וּמְרִיָה הַדְּוויִת. אֵינִיחוֹ, הצעיר בשלוש שנים מִמְרִיָה הַדְּוויִת, השתייך בשל כך לחבורת הקטנים שכללה את אֵינִיחוֹ, פֶּטֶר פֶּאוֹל וְאֶלֶן הקטנה. בייחוד לוֹאֵי, בעל הדמיון הבלתי נדלה, החל לעניין אותו. שמחנו מאד לראות זאת.

"מדברים"

לעיתים הבחנתי באָוֹוה ובֶּטְרוֹס מביטות בבוֹמְל. הן לא דיברו איתי

עליו וזה הדאיג אותי. ואז, ביום ראשון, באה לְיִדְהָ (Leida) לבקר. ליידה הייתה עוזרת הבית הראשונה שלנו אחרי שהתחתנו. כעת הייתה נשואה ואמא לתשעה ילדים. היא אמרה: "אני באה להזהיר אותך. שמעתי מגיסי שיש אצלכם בבית ילד יהודי. גיסי (הסנדלר שלנו) שמע על זה מפלוני, ששמע על זה מאלמוני."

התברר שהסיפור עבר מפה לאוזן וחזר אלינו דרך ליידה. זה היה מדאיג. יותר מדי עמד על הפרק, החיים שלנו! היה ברור שְׁאָוּוּה ו/או טְרוּס 'דיברו'. לא הייתה ברירה אלא לפטר את הבנות. לא נעים אבל לא הייתה ברירה! מהלך העניינים הרגיל הוסט באופן בלתי צפוי לנתיבים אחרים. בעוד מחשבותינו היו נתונות לבוֹמָל התרחשה בביתנו דרמה נוספת לה שָׁף ואני לא היינו מודעים. מדובר היה בטְרוּס. היא גרה בְּזִינְסְטְרִיק (Zaanstreek). דודה שלה, אותה אהבה לבקר, התגוררה באֶמְקֶסְפֹּרְט. הרגיע אותנו לדעת שהיא בטוחה. אבל לדודה היה שכן שהיה בגילה של טְרוּס. שכן נחמד. כל כך נחמד שתוך זמן קצר נכנסה ממנו להריון. כששמע על כך אביה של טְרוּס, עמד הגיבור בבוקר למחרת בפתח משרד הגרמנים ונשלח ללא כחל וסרק למפעל עבודה בגרמניה. בינתיים כתבה הדודה לאמא של טְרוּס והיא ענתה: "שתבוא הביתה מהר". בסיוע אָוּוּה סיפרה לנו טְרוּס את שקרה. לא היו דמעות, לא קללות, רק אדישות חסרת נחמה במראה ובטון. היא ניסתה הכל כדי להיפטר 'מזה', אך ללא הועיל. אני הפצרתי בה לזנוח את השיטות והשיקויים המסוכנים. היא רצתה הביתה. אני הסכמתי איתה וללא דיחוי קבענו תאריך.

בבוקר למחרת, אחרי שטיפלתי באלן הקטנה והיא שכבה שוב ורדדה בעריסתה, עברתי בין חדרי הילדים לבדוק שהכל בסדר. דלת חדרה של טְרוּס הייתה פתוחה והיא הייתה עסוקה. דיברתי איתה קצת כדי לבדוק את מצב רוחה. על השולחן שכב אשכול ענבים בשקית פעורה. שאלתי: "איפה השגת אותם? לא ראיתי אותם באף חנות". ואז נשמע סיפור שהימם אותי.

"קיבלתי אותם מחייל גרמני. בחורשה ליד רחוב קונינגין (Koningin Wilhelminalaan) יש בערב תמיד חיילים גרמנים. אתמול בערב התחלתי לדבר עם אחד (מהם). כשהלכתי נתן לי את הענבים האלה." שם, ברחוב קונינגין השקט והמכובד, בחורשה ליד 'מידלו' (Middeloo) - הבית של מוסקט (Mussert), ראש ה-NSB², היו מזמוזים. המגע עם הגרמנים כבר החל. רק זה מה שהיה חסר לנו! דיברנו על חזרתה הביתה. מבחינתי היום ולא מחר. אבל הוחלט שתחזור למחרת כי, אמרה טרוס: "אז אני אוכל ללכת להיפרד מהדודה שלי הערב".

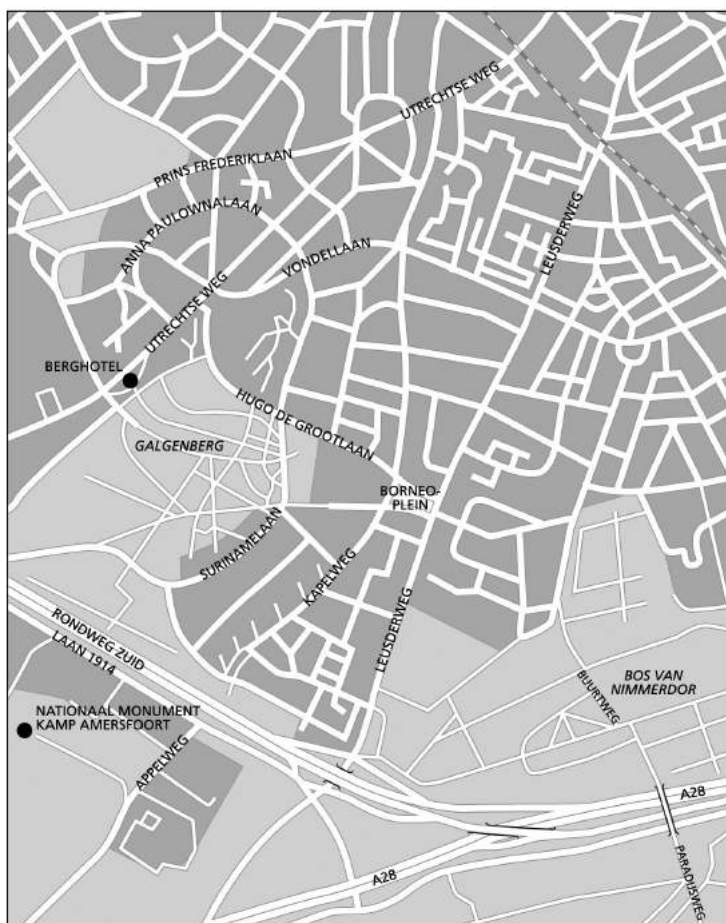
הבאתי אותה אל תחנת הרכבת שיצאה לכיוון מערב. ניהלנו עוד כמה שיחות קצרות ואני הזהרתי אותה אזהרות נבונות, עליהן צחקנו ביחד. ובכל זאת, ריחמתי עליה והצטערתי על מצבה הטרגי. כשיצאה הרכבת לדרכה נופפנו לשלום ומאז לא ראינו או שמענו ממנה דבר.

הופעתה של לידה ליסאוור

כשקלרטיה שמעה שאנו עומדים לפטר את העוזרות אָווה וְטְרוס מטעמי בטחון, אמרה בהחלטיות: "אני אמצא לכם מישהי חדשה!" באותו הזמן ניסתה למצוא מקום קבע לכמה מתלמידי החווה שהתחבאו בכתובת זמנית. שתי ציפורים במכה אחת: את בּוֹמְל רצתה להשאיר אצלנו ואחת התלמידות תקבל קורת גג.

בשעת בין ערביים של יום המחרת הופיעה לידה. תחושת המועקה שלנו - על הסיכון שעמד להתווסף - פחתה משראינו אותה. לידה לא נראתה מאד יהודיה. היו לה עיניים כחולות, שיער חום, קצת מתולתל, ולחיים סמוקות. אבל כשדיברה וסיפרה משהו היה זה בדרך יהודית טיפוסית, בעיקר תנועות הידיים הערות שלה. היא הייתה בת שש עשרה או שבע עשרה, רצינית מטבעה, נוחה להתרגשות. שמה האמיתי היה לִידָה לִיסָאוֹר (Lida Lissauer) ובתעודת הזהות המזויפת שלה נכתב: לידה בּוֹסְבוֹאוּם (Bosboom). שמחתי שבאה.

² Nationaal-Socialistische Beweging (NSB) המפלגה הנאצית ההולנדית. (הערת המתרגמת)

מפה (אמרספורט)

הדאגה שדאגנו בגלל אָוונה וטרוס נעלמה. אבן נגולה מעל ליבנו. כעת הרגשנו שכולנו בסירה אחת. המחותרת דאגה לתלושים. אני אסירת תודה לאנשים שדאגו לכך.

"השכנים שלנו גרמנים!"

מלבד רדיפת היהודים הגדולה הייתה קבוצת יהודים נוספת שלעת

עתה נעזבה לנפשה. אלה היו 'הנשואים המעורבים'. אבל עד מהרה החלו לרדוף גם אותם. כך קרה גם לג'ימי דה לֵיאָו (Jimmy de Leeuw) (שכנים מרחוב אנה פֶּאוֹלוֹבְנֶלְאָן מס' 20). הוא היה יהודי ואשתו, אֶלְס (Els), הייתה 'ארית', כפי שכינו זאת. יום אחד גורשו מביתם. הבית הוחרם לטובת גרמני, שעבד במפקדת המחוז, ומשפחתו. כעת הפכה ירידתו של ג'ימי למחתרת דחופה. אֶלְס עברה לגור אצל השכנים שלנו מעבר לכביש, משפחת פֶּרְה פֶּרְסְטֶר (Fré Verster). גברת פרסטר נפטרה והשאירה אחריה שלושה ילדים גדולים: יָאן (Jan) ויָאָפּ (Jaap) למדו בֶּדֶלְפֶט (Delft) - האוניברסיטה נסגרה - ובת אחת בשם אָנְקֶה (Anneke). והם הסתירו מישהו. ג'ימי ואֶלְס נאלצו להשאיר מאחוריהם את כל רכושם בביתם, אבל דברי הערך הועברו והוחבאו בחופזה בעליית הגג שלנו.

זה הדאיג אותנו - השכנים הקרובים לנו, גרמנים! בקיץ היה הבית שלנו מוסתר הודות לעצים, אבל בסתיו, עם בוא השלכת, הייתה להם תצפית ממספר חלונות היישר אל תוך חדר השמש שלנו. בעזרת הגנן נחסמה הגינה האחורית בשורת עצי מחט. את זה היה צריך לעשות מייד. כן, כן! היינו יכולים לדעת, אין דבר אנושי יותר מילדים. ילדתם היחידה של הגרמנים, בת שמונה, טיילה בגינתם בחוסר מעש. היא שמעה מהגינה שלנו את כל מה שהיה מעניין: דיבורים, צחוק, קריאות, צעקות, בכי ורגעים ארוכים של משחק שקט. היא ניסתה מבעד לעצי המחט. וגם הילדים שלנו ניסו להציץ מבעד לעצים, סקרנים לראות משהו מהגרמנים האלה. לפני שאנחנו, המבוגרים המודאגים, הבחנו במתרחש, הוחלפו מילים ראשונות בהולנדית ובגרמנית. מלבד הגינה, הורשו הילדים הגדולים לשחק גם ביער שמול הבית. ושם שיחקה גם הילדה הגרמנית. שמה היה אוֹרְסוּלָה (Ursula). לאחר שהתוודעו הילדים זה לזה ללא מילים ביער, נעלמו בלהט המשחק ההולנדית והגרמנית. עד מהרה נתנו לואי ואורסולה, שהיו שניהם דומיננטיים באופיים, דרור לדמיונם בזמן המשחק. והפלא ופלא, גם בֶּוֹקֶל התחבר איתם. פעם ראיתי אותם יושבים יחד על שפת המדרכה, ידיהם

משלובות סביב הברכיים, מפטפטים במרץ, לואי, אורסולה ובּוֹמָל. חשבתני: אני מקווה שגברת בּוֹרְגֶר (borger), אמה של אורסולה, לא רואה את זה. זה היה בבירור הולנד, גרמניה וישראל. בּוֹמָל לא חשב כובע בשמש הקיצית. לא הייתי שקטה. המשכנו לנקוט משנה זהירות עם השכנים.

לבוֹמָל אסור ללכת לבית הספר

בינתיים החלה שוב שנת הלימודים. חבל שבּוֹמָל לא יכול היה להצטרף. ביררתי בזהירות אצל הנזירה תרזה אבל לא היה מה לדבר על 'להתקבל'. היא כן הסכימה לתת לי ספרי קריאה וחשבון ישנים כדי שאוכל ללמד את בּוֹמָל בעצמי. הוא למד היטב וצייר נחמד מאד. אף פעם לא משהו גדול או צעקני. ציוריו הקטנים היו מרובי פרטים, בין השאר ילדים במעגל או ילדים עם דגלים בידיהם מסביב לבית, ציורים מגוונים. סיפורים קטנים. אהבתי אותם.

לבוֹמָל היה שפע זמן ללמוד להכיר את הבית והגינה. הוא שיחק קצת עם פֶּטֶר, הביט מדי פעם בתינוקת, דיבר עם לידה ויום יום לימדתי אותו קריאה וחשבון. מהר מאד גילה את 'מיקי מאוס'. סבתא (אימנו של שֶׁף טַן בַּרְחָה) סרגה לילדים מיקי מאוס מחוטי כותנה חזקים בצבעים אדום ושחור, כביס לגמרי. מהר מאד התברר שהוא צעצוע, לא בולט אבל תמיד זמין לזריקה, תפיסה, חביטה. היה לו גוף צר וידיים ורגליים ארוכות וכמובן גם זנב ארוך וראש ערמומי וגמיש שהתכוּפף לכל הכיוונים. עם מיקי מאוס משחקים לא כמו עם בובה רגילה. עם בובה את האמא, אבל מיקי הוא משחק שמפעיל את הדמיון. הוא יכול לעשות את כל מה שאת או אתה לא יכולים, וזה מצחיק, ואפשר להרביץ לו אם כועסים, מבלי שירגיש. בּוֹמָל יצק בו חיים בכך שהושיב אותו במקומות בלתי צפויים בבית, כמו למשל על מסגרת תמונה או על משענת הכיסא, כשרק ראשו מציץ, או מעל ענף עץ האורן כשגופו של מיקי שרוע על הענף וראשו ושאר אבריו מטלטלים באדישות, כאילו נחתו שם במקרה. שנים אחר כך, כשכל הילדים כבר התמקמו

להם בעולם הגדול, נתקלתי במיקי מאוס בעליית הגג, סמרטוט דהוי. מתוך דחף לסדר חשבתי לעצמי: לא נעים מיקי, אבל מקומך בפח האשפה. עטפתי אותו בנייר עיתון. היה לי קשה לזרוק אותו. כמה שעות אחר כך שלפתי אותו שוב מהאשפה. התביישתי בעצמי, מיקי, שנזרק, הושלך, עונה, שרד, תמיד נוכח, מתחת לכרית, מוברח למיטה, דחוק בפניה בארגז הצעצועים, אבוד מתחת לספה, כיסא או ארון, לפעמים נשכח נוטף מים בגינה. בעיני רוחי אני רואה ידיים קטנות אוחזות בגופן, אני שומעת מילים, מדמיינת לחי ילדותית נצמדת לחוטם הבולט. מיקי היה של כולם, ולא רק זאת אלא שנסרג באהבה רבה על ידי סבתא בשביל נכדיה. דבר כזה לא זורקים. צעצוע כזה אי אפשר להמציא. הוא צריך להופיע פתאום, ולגדול עד שהוא הופך לחלק מהילדים. ויום אחד, אני נרתעת מהמחשבה, הוא יעלם מעצמו. לא אזרוק אותו ואין טעם למסור אותו. זר יראה במיקי סמרטוט מוזר ותו לא.

פני המלחמה

בתקופה ההיא ראינו, בשעת צהריים אחת, מטוס מתרסק מגובה די נמוך. משהו נפל ממנו לקרקע ונשמעה אזעקה. אחר הצהריים כבר שמענו עוד פרטים מסיפור ששפי ולואי הביאו הביתה. המטוס איבד את מיכל הדלק שלו, או שזרק אותו, והמיכל נחת על אחד הבתים בזמן שהמשפחה ישבה סביב שולחן האוכל. אולי בער מבער גז קטן בכיריים, אבל התוצאה הייתה מחרידה. ברגע אחד עלה הבית כולו בלהבות והמשפחה נספתה כולה. הבנים חזרו הביתה - איך אומר זאת - שקטים, מוטרדים, עצובים. בכיתתם של שפי ולואי נשאר בערב כסא ריק, עליו ישב בבוקר ילד, "ילד מהכיתה". הכיסא נשאר ריק. הוא לעולם לא יחזור. הוא נשרף ומת. עבור הילדים זה היה נורא הרבה יותר מידיעה בעיתון או סיפורי המלחמה היום-יומיים של המבוגרים. הבית שנשרף היה במרחק רבע שעה הליכה מבינתו. הסתיו חלף במהירות. באחד הטיולים שלנו אספנו אגוזי עצי אשור ברחוב אוֹטְרָקְט. היו אגוזים רבים כל כך עד שנדרכו ונמעכו תחת רגלי

האנשים. מהם רק הציפורים יכלו להנות. רק בצידי המדרכה היה טעם לאסוף אותם. עד מהרה מילאנו בהם קופסת נעליים. אישה אחת אספה אותם עם יעה ומברשת אל תוך דלי. היא טאטאה אותם לערמה ואז - פלופ - לדלי. גם הבלוטים והערמונים זכו לתשומת לב הילדים שרצו לשחק איתם בבית, במשחק הצינורות המוכר³ וכו'. אבא קיבל ערמון מצוחצח היטב לשים בכיס המכנסיים נגד השיגרון.

המלחמה הראתה פניה ברחובות, באוויר ובחנויות. כשעשיתי קניות בקפּלּוּח (Kapelweg), ראיתי לא אחת חייל גרמני חמוש ועציר בבגדים סתורים שאזוק אליו. עציר מוכה יגון. הם היו בדרכם אל מחנה הריכוז באַמְרֶסְפּוֹרְט. הם הגיעו מתחנת הרכבת. ראשית הייתי בודקת אם זה מישהו שאני מכירה, ואחר כך הייתי אומרת: "אדוני, זכה אותו באושר העולם הזה והבא". זה קרה יום-יום, לפעמים מספר פעמים ביום. בכל פעם חשבתי: מה אני יכולה לעשות? אישה לא חמושה עם סל קניות, היא לא עושה דבר. אפילו היה צריך להיזהר לא ללכת קרוב מדי אליהם, או לעשות משהו שימשוך תשומת לב. חשבתי: הייתי רוצה לעזור לו, לשחרר אותו מהמפלצת הזאת. אבל למפלצת הזאת היה אקדח והם היו קשורים אחד לשני. חסר תקווה. המשכתי ללכת עם הקניות שלי, בכל פעם מזועזעת מחדש לנוכח המחזה שנדמה שלא היה לו סוף. להתפלל, להתפלל, התפילה היחידה: "אדון חננו", בכל פעם מחדש. העולם לא אבה להקשיב ל"עשר המילים החכמות של ישו". אנחנו אומרים עשרת הדיברות. אחרי המלחמה שמענו שחבר טוב מְחֻרְנִיִּגֶן (Groningen) הלך באותה הדרך, ואחרי תקופה נוראית במחנה הריכוז, נקבר בחיים עם קבוצת אנשים בתוך בור גדול שנאלצו לחפור בעצמם.

"סכנה, סכנה, האויב על המדרכה"

אמשיך כעת עם שנת 1943. בבוקר יום ראשון אחד בכנסייה, בזמן המיסה, ראיתי את גברת בּוֹרְגֶר - השכנה הגרמניה שלנו - יושבת

3 את האגוזים והבלוטים היו נושפים בחוזקה דרך צינור עשוי נייר עיתון מגוגלגל. הילד שנשף את האגוז למרחק הגדול ביותר זכה במשחק. (הערת המתרגמת)

בספסל מאחורי. הפתעה, מוזר, אויב דווקא פה, במקום בו חיפשנו משען ומצאנו בטחון, את הדרך, האמת והחיים. העבר, ההווה והעתיד מוטלים פה על הכף. גם היא פה, ובאותה הזכות. האל הוא של כולם. למחרת בצהריים, ביום סתווי חמים, כשדלתות חדר השמש היו פתוחות, עמדה פתאום גברת בוךגך בגינה. היא הביטה בילדים. ניגשתי אליה והיא התחילה לדבר על ילדיה. היו לה שני בנים, אחד מהם פרח כמורה. שני הבנים והבת הגדולה שרתו בצבא אורסולה הייתה בבית. היא הייתה מתוחה ולא ידידותית. חרף שיחת האמהות על ילדיהן נשארתי מודעת: סכנה, סכנה, האויב על המדרכה.

"שתתרחק ממני"

פעם אחת נוספת, מוקדם משציפיתי, נכנסה גברת בורגהאוס דרך דלתות חדר השמש אל תוך ביתנו. אחד הילדים חגג יום הולדת. מצב המזון היה כזה שכשהלך והתקרב מועד חגיגה הייתי חוסכת מבעוד מועד תלושי קמח, סוכר וחמאה. נותרה עבודת הקישוט. היו לי שתיים עשרה תבניות עוגה מסולסלות. כולן נכסנו לתנור בבת אחת, מה שהיה חסכוני להקצבת הגז. אפיתי את העוגות מבצק פריך ביום שלפני יום ההולדת וזמן קצר לפני ההגשה מילאתי אותן בקרם פטיסייר, כמו שקוראים לזה, אותו המילוי שבפחזניות. או עם ריבה. היו לנו קופסאות ריבת אוכמניות, או ריבת פטל בר או דומדמניות - את כולם קטפנו בעצמנו. דווקא בזמנים של צמצום וחסכון הייתה זו משימה משמחת ומרגשת. מילאתי את תבניות העוגה עם הבצק חצי בקרם וחצי בריבה. זה היה מראה לתפארת, תבנית מלאה כל טוב. העוגות נשמרו בארון עד לזמן החגיגה בשעה ארבע. החדר היה כבר מקושט, גם אם היו אלה רק זרדים ופרחים מהגינה. בימי הולדת היה המנהג ללכת ראשית לתפילת השחרית, ולאחר מכן הייתה מתמקדת המשפחה כולה בבעל השמחה. היינו שרים, צוהלים, צוחקים ואז כל אחד היה נותן בתורו מתנה. באותו אחר הצהריים, בשעה ארבע, עמד השולחן הארוך מכוסה במפה, מקושט ומוכן. צלוחיות העוגה היו

עדיין ריקות אבל אווירת יום ההולדת מילאה את הבית והגינה. כעת, כשאני כותבת מילים אלה, אני נזכרת שוב בשמחה מרוגשת, בשולחן מקושט בילדותיות והמולת ילדים בגינה. כמה פשוט היה לשמוח כל-כך במסיבה ובשתיים עשרה העוגות, עליהן הילדים עוד לא ידעו. צילצלתי בפעמון שולחן האוכל כדי לכנס את הילדים בפתח דלת המטבח. שם עמדה לידה ומשמעות הדבר היה לרחוץ ידיים. בזמן שהיא טיפלה בקטן שבהם וסיבנה, שטפה וייבשה את ידיו, הצטופפו הגדולים ליד שני ברזים במטבח וליד ברז הגינה. פיסת סבון חלקלקה עברה מיד ליד. משיכות במגבת הידיים, מים זורמים, צעקות ואז דממה. חשבתי לעצמי, זה וודאי שונה מהטקסים המכובדים של דתות המזרח. לידה קראה: "בואו אלי... להסתרק!"

שפי, לואי ובּוֹמְל רצו להסתרק לבד ודחפו אחד את השני מול הראי הגדול שבמסדרון. הם נבדקו וחיכו עד שאצלצל בפעמון בפעם השנייה. קבוצת הילדים הייתה עולם בפני עצמו והורכבה בעיקר מעיניים בורקות ופיות צוחקים. גם תנוחת הידיים הייתה שונה. כמה ילדים נדחקים קדימה בחשש. הקטנים הרימו אלי מבט. כל אחד התיישב במקומו. השגרה השתנתה והפכה למשהו יוצא דופן. לואי הזמין את אורסולה וביקש ללכת דרך גדר הגינה כדי לזרז אותה שתבוא. שיהיה. היו שתיים-עשרה עוגות. היא יכולה להצטרף. פינו לה מקום ישיבה ואורסולה התיישבה בין לואי ובּוֹמְל. היא התיישבה בחשק והביטה בשורת הילדים בעיניים נוצצות. בבית ישבה לשולחן רק עם אמא או אבא. גם אם ראתה את הילדים מדי יום, מעמד זה היה חדש לה. לא הייתה המולה, לא היו צעקות, כמעט לא היו דיבורים. סימן לעתיד לבוא. לואי התבדח עם שפי, בּוֹמְל פטפט עם אורסולה, מְרִיה הֶדְוִיח שמרה על פֶּטֶר. אֵינִיחו, קצת שקוע בכסאו, ספג את האווירה החגיגית. אלן הקטנה שכבה בעריסה שלה עם סינר רקום וחגיגי ללבישה בחדר השמש. כדי לפתוח בחגיגה פתחנו בשירה, תמיד התחלה טובה. ואז הגיע הרגע הגדול. העוגות הגיחו מתוך הארון והונחו במרכז השולחן. זה היה כאילו שמתי את העוגות על במה כי כל העיניים

נתלו בפלא העוגות, שהיו עבורם הפתעה גמורה. הם ראו שהייתה בחירה בין ריבת פטל, אוכמניות או דומדמניות. לבעל יום ההולדת ניתנה זכות הבחירה הראשונה, אחר כך לידה ואחר כך יתר היושבים בשורה. התייעצתי עם לידה מה נשתה לצד העוגה. שוקו אי אפשר היה להשיג. החלטנו על יוגורט מקושט בפירורי לחם, סוכר וקינמון ובאמצע נטיף ריבה. צריך היה למשוך קצת את זמן הארוחה. אמרתי: "כשתגיעו למחצית העוגה תניחו את המזלגות עד שאומר שמותר להמשיך לאכול".

קטנים כגדולים ישבו וזללו בהנאה, כלל לא שמנו לב שמישהו נכנס. פתאום עמדה גברת בִּוְרָךְ לצידי. נבהלתי. היא נכנסה דרך דלתות חדר השמש הפתוחות. היא הנהנה לעברי, הביטה בביתה ישובה בין הילדים האחרים, מלקקת בהנאה משהו טעים. להרף עין הבחנתי בכל אחד מהילדים נהנה בדרכו מהעוגה. אִיֵּיחוּ נגס נגיסות עכבריות. מְרִיָּה הִדְוִיחַ עזרה לִפְטֹר בין נגיסה ללעיסת עוגה. מדי פעם הציצו הילדים אל מי שישב לידם כדי לבדוק כמה התקדם עם האכילה. ואז קיבלתי, לא את הלם חיי, אלא תזכורת כואבת למציאות. גברת בורגהאוס הרימה זרועה באגרסיביות והצביעה באצבע מכשפתית על צלחות הילדים שעל השולחן ועל המגש עליו עמדו עוד כמה עוגות, ששמרנו לאבא שָׁף כשיחזור הביתה בערב. היא נעמדה קרוב אלי. ראיתי פנים מעוותות ומכוערות. היא סיננה באוזני: "איך השגת אותם?"

העפתי מבט מהיר לבדוק אם הילדים הבחינו במשהו. אבל האושר השקט המשיך להיאכל בנגיסות קטנות. הכל, את הכל שמעתי במספר מילים אלה: כעס, קנאה, היא המנצחת, אנחנו המנוצחים. היא לא מאושרת - את זה כבר הבנתי מזמן - וכאן כמעט וטבעה באושר פשוט ושלינו. שולחן עם ילדים שקועים בעוגה, כל אחד בדרכו. היא התקרבה אלי עוד, מאיימת, דורשת הסבר. בהשתאות גמורה, לאט ובבטחון אמרתי: "חסכתי תלושים של חמאה, קמח וסוכה אפיתי אותם בעצמי." היא הניחה לזרועה לצנוח, הסתובבה ונעלמה. לרגע הייתי קהת חושים! משב רוח קרה נשבה עלינו. חשבת: טיפשה! ואולי - אני כבר

לא זוכרת בדיוק, אבל בהחלט סביר להניח - הרגשתי צורך להתגבר על התקרית בקללה נמרצת: גרמניה מלוכלכת! האם פחדתי? לא. אבל שתתרחק ממני. הילדים קשקשו בעליזות, הגיע הזמן לשיר עוד שיר. טוב שהלכה, ראשו השחור של בּוֹמְל בלט על רקע שורת הראשים הבלונדינים וכדאי גם שלא תתלה בלידה מבט ארוך מדי. סוף טוב, הכל טוב.

בקשתה האחרונה של קְלֶרְטִיָּה

הערב ירד מוקדם וקלרטיה התקשתה לבוא כל הדרך מרחוב פרדייס לבקר את בּוֹמְל. לכן באה בצהריים, בדרך כלל עם שלום וייס. זה נראה לנו מסוכן, אבל קיווינו לטוב. בשביל בּוֹמְל זה היה נהדר. כשהלכה קיבל נשיקה וחזר לשחק. אבל - היא הייתה סוערת מדי - היו לה כל מיני תוכניות לעבוד עבור המחותרת. היא יצרה קשר עם פעילים. עיניה הבריקו לפעמים מהתרגשות. חברי צוות מוסד 'אֵיִנְגְבוֹרְח', ביחוד המנהלת דודה הֶרְטָה, היו אנשים טובים. אבל קלרטיה לא הייתה הטיפוס שיחפש את אושרו, שלוותו ובטחונו בנאות דשא ועל מי מנוחות. היא רצתה להיות בשטח, רגש!

גם ללידה עשה המפגש טוב. החיים ערערו אותה, היא הייתה עדיין צעירה מאד. כל המוכר והידוע עלה בעשן. אני חושבת שהייתה זו רוח הנעורים שאפשרה לה להתאקלם פה, אולי גם הרצון להרגיש בטחון ולצפות לחיים שאחרי המלחמה.

זמן קצר לפני חג המולד הושיבה קלרטיה את שֶׁף ואותי לשיחה. היא דיברה איתנו על האפשרות שתיתפס. היא כתבה מכתב בו ביקשה שבמקרה הזה בּוֹמְל יישאר אצלנו עד שיוכל לנסוע לפלסטינה, כי זה חייב היה להתממש. היא מינתה את שלום וייס לאפוטרופוס שלו. החבאנו את המכתב בין דפי ספר ששכב בין ספרים אחרים במרתף. אסור היה כמובן שהגרמנים ימצאו מכתב שכזה.

2.

”הגרמנים מאד אהבו מדים. כשראו אותי לבושה כך, נתנו לי לעבור”

לידה ליסאָוּר (Lida Lissauer)

(שם מחבוא אַלְיִידָה בּוֹסבּוּאָוּם [Aleida Bosboom])

ילדות באמסטרדם (Amsterdam)

ב-16 בפברואר 1925 נולדתי באמסטרדם, הולנד, בעיר שבנויה על המים. עד גיל תשע גרנו במרכז העיר, קרוב לשכונה היהודית. מרבית האנשים שהתגוררו ברחוב היו יהודים. כשסבתי מצד אבי, שהייתה בבית אבות קטן לא רחוק מאיתנו, נפטרה, עברנו לשכונה חדשה בה לא התגוררו יהודים. שם הלכתי לבית ספר לא יהודי. המעבר היה קשה. אני חושבת שהורי לא שמו לב עד כמה המעבר היה קשה עבורי. אל בית הספר, שהיה במרכז העיר, רכבנו על האופניים. היום אולי קשה לדמיין זאת, אבל אז עשינו הכל על האופניים.

שם אבי היה דויד אליהו ליסאָוּר (David Elias Lissauer). הוא נולד ב-1885 והיה רואה חשבון במקצועו. הוא עבד בבית יתומים יהודי באמסטרדם⁴.

היינו בית יוצא דופן למדי. משפחתנו הייתה דתית וציונית. אימי הייתה מאד דתייה, אולם אבי עבר בשלב מסוים לדברים אחרים. כך למשל, הפכנו לצמחונים. עד גיל חמש-עשרה לא ידעתי מה זה בשר. גם לא ידעתי איך מבשלים כשר מכיוון שכלל לא היה בשר בבית אותו היה צריך להפריד. אבי היה קוסמופוליטי, פציפיסט וידע אספרנטו. הוא התלבש בצורה ספורטיבית יחסית למקובל אצל יהודי התקופה; היה

4 מדובר בבית היתומים בשם 'מגדלי יתומים' שהוקם ב-1738 באמסטרדם. ב-1943 נשלחו כמאה ילדים ונערים מבית היתומים למחנה הריכוז סוביבור, מלווים בידי שלושה מעובדי בית היתומים. אף אחד מבין הילדים והעובדים לא שרד. לאחר המלחמה שימש בית היתומים תחנת איסוף ומעבר לילדים יהודים בדרכם לישראל. (הערת המתרגמת)

מקובל שגברים חובשים כובע, אך הוא התהלך בחורף ללא כיסוי ראש ובסנדלים. עד כמה שאני זוכרת בשלב זה או אחר החל אבי להתעניין בפאראאפסיכולוגיה. בארון עמדו ספרים בנושא, אבל אותי זה לא עניין. שם אימי היה יהודית (יודית) סַנְטְקְרוֹס (Judith Santcroos) והיא הייתה, בדומה ליתר הנשים באותה התקופה, עקרת בית. היא הקדישה זמן רב לדת ולצדקה. אני זוכרת שלקחה אותי איתה על האופניים לחברות שגם הן עסקו בדברים דומים.

משפחת ליסוואר השתייכה למסורת האשכנזית. למרות זאת הלכה אימי (ממוצא פורטוגזי) עם הילדים לבית הכנסת שבו התפללו בסגנון הפורטוגזי, בית הכנסת זיכרון-יעקב, אף שהוא לא היה מקובל על הרבנות האשכנזית שאליו השתייכה משפחת ליסוואור⁵. מגיל שתים-עשרה הלכתי עם אחותי הגדולה לתנועת הנוער של בית הכנסת ושם נבחנתי במבחן הראשון שלי בעברית.

להורי היו ארבעה ילדים; הילד החמישי נפטר. לבכורה קראו מרגלית (חַרְיִיטְיָה Greetje), שהייתה גדולה ממני בשבע שנים; אחריה חנה (נְטִי Nettie), שהייתה גדולה ממני בחמש שנים. אחריה הייתה לִיסְיָה (אליזבת Elisabeth, נפטרה בגיל מוקדם), ואז אני. שנתיים וחצי אחרי נולד עוד אח קטן, אלכסנדר (Alexander) חיים.

בבית בו גרנו מגיל תשע היו שבעה חדרים. שלושה חדרים גדולים: סלון, חדר העבודה של אבי וחדר השינה של ההורים. בקומה זו היו עוד שני חדרים; שלי ושל אחי הקטן. לי היה חדר קטנטן. בקומה השנייה היה חדר גדול של שתי אחיותיי וחדר קטן נוסף למשרתת.

⁵ בהולנד נקראו בתי הכנסת בהם התפללו לפי המסורת הספרדית, בתי כנסת 'פורטוגזים' בגלל קהילת היהודים האנוסים הגדולה שהגיעה להולנד מפורטוגל, כמאה שנה אחרי גירוש ספרד ב-1492. בתקופה בה הגיעו בני הקהילה להולנד התחוללה מלחמה בין הולנד לספרד ולכן העדיפו לכוונת עצמם 'פורטוגזים'. בית הכנסת 'זכרון-יעקב' היה בית הכנסת של תנועת הנוער הציונית זיכרון-יעקב שבו התפללו בהגייה ספרדית, כפי שהתפללו גם אשכנזים בארץ ישראל, ולא בהגייה אשכנזית כמקובל על האשכנזים בגולה. (הערת המתרגמת)

"היינו גאים להיות יהודים"

על פני השטח לא הרגשנו באנטישמיות. איני יודעת מה היה מתחת לפני השטח. היינו גאים להיות יהודים. מאד רציתי שיער שחור ועיניים שחורות, אבל שיערי היה בהיר ועיניי כחולות. זה הציל אותי בזמן המלחמה...

עוד לפני המלחמה הגיעו פליטים רבים להולנד. יחד עם חבריי לתנועת הנוער הלכתי לבקר את הפליטים. גם אצלנו בבית, עד כמה שאני זוכרת, היה ילד קטן שברח מגרמניה. אני לא זוכרת את שמו ובעצם אני לא זוכרת הרבה מסיפור זה... הייתי אז כל-כך עסוקה בחיי בתנועת הנוער. הייתי ציונית אדוקה ולנוכח רצוני להצטרף לקיבוץ ביקשתי ללכת וללמוד ניהול משק בית. בית הספר שבו למדתי נראה לי בזבוז זמן, אולם הורי לא הסכימו איתי.

זמן קצר בטרם מאי 1940, המועד בו פרצה המלחמה בהולנד, היינו אמורים לצאת לסוף שבוע עם תנועת הנוער. זה היה מרגש מאד. אבל אבי אמר: "לא, זה מסוכן. המלחמה עשויה לפרוץ בהולנד בכל רגע". רבנו כהוגן בגלל זה, אולם המלחמה פרצה עוד בטרם סוף השבוע. מהחיים בתנועת הנוער אני זוכרת בעיקר את תחושות הריגוש והאחוזה. איני זוכרת שחגגתי בת מצווה, אבל אני זוכרת היטב שאימי כתבה שיר במחברת השירים שלי בו העניקה לי שם יהודי - אֵלְיָדָע (Eljada). על אף קשיי הזכרון שלי, את זה אינני שוכחת.

"מה שקרה אחר כך הותיר את חותמו על שארית חיי"

איני זוכרת את פלישת הגרמנים היטב, אבל אני כן זוכרת שמספר ימים לאחר הפלישה הופגזה העיר רוֹטֶרְדָם (Rotterdam) ושהצבא ההולנדי לא הצליח לעשות דבר בנידון. הולנד נכנעה אחרי כחמישה ימים. מה שקרה לאחר מכן הותיר את חותמו על שארית חיי. בערב הפלישה העיר אותנו אבי. התלבשנו והבאנו את הילד הפליט אל דודתו שגרה בקרבת מקום. איני יודעת מדוע הוא היה אצלנו ולא אצל דודתו מלכתחילה. לאחר מכן חזרנו הביתה. אימי ואחותי נטי היו ערות אבל

לאחי הניחו לישון. אחותי הבכורה חִרְיִיט (Greet) כבר הייתה נשואה והתגוררה אצל חותניה. אבי ניבא בדיוק את שעמד לקרות; הם יגרשו אותנו, ירצחו אותנו, יאנסו את הנשים. הוא הציע שנמות בכבוד. שנפתח את ברז הגז ושביחד... סרבתי. אמרתי: אני לא רוצה, אני רוצה לחיות ולעלות לישראל. את זה אני זוכרת אבל לא את שאר הלילה. גם לא דיברנו על זה שוב. אני חושבת שאבי שכח מזה אחר כך. הגרמנים, שלא רצו לעורר את עוינות האוכלוסייה ההולנדית, עבדו לאט. ההורים שלי, עד שנתפסו ב-1943, ידעו שמרחפת מעליהם סכנה אבל הם סמכו על המועצה היהודית. לאבי היו אישורים מסוימים מפני שעבד בבית היתומים ולכן חשב שאולי לא יילקח. מאוחר יותר, כשילדי בית היתומים נשלחו למחנות, החליטו הורי ללכת בדרכם של כל היהודים. הם לא חשבו להסתת. זו הייתה החלטתם. אבל אני חושבת שהם לא באמת ידעו מה יעלה בגורלם. הערב האחד שהוא היה יוצא דופן. ההתאבדות הייתה תופעה נפוצה באותם הזמנים. את זה גיליתי רק בשנים האחרונות. יש הרבה משפחות בהן עשו זאת. בדרך כלל בגז. הם אטמו אז את כל הבית.

לאחר פלישת הגרמנים עזבה לידה את בית הספר התיכון ועברה לחוות ההכשרה בקְאוּדָה (Gouda). החווה הייתה הכלאה בין בית ספר להכשרה חקלאית: לימודים עיוניים במחצית הראשונה של היום ובמחצית השנייה עבודה חקלאית. ההכשרה הייתה מיועדת לגילאי 15-18.

קשרי עם הבית לא היו חזקים ובאתי הביתה רק בחגים. מרבית הילדים שהיו בחווה היו פליטים מגרמניה. קינאתי באלו שנשארו בחווה בחגים. כשהגיעה הפקודה מהגרמנים שעל ילדי החווה להתייצב, דאגו שני רופאים מחאודה לאישורים שהעידו שבחווה התחוללה מחלה מדבקת. כך יכלו אלה שהיו בסכנה הגדולה ביותר להתאשפז בבית החולים ולרדת מאוחר יותר למחתרת בעזרת מסמכים מזויפים.

ב-1943 נסעתי לאמסטרדם להיפרד מהורי כיוון שעמדנו לרדת למחתרת. אז כבר ידענו שהסוף מתקרב. כל היהודים מהערים הקטנות קיבלו הוראה לעבור לאמסטרדם. גם באמסטרדם עצמה נערכו האקציות בקצב מהיר. הורי כבר ידעו שאני יורדת למחתרת כיוון שקיבלו הודעה בנושא ממנהלי ההכשרה; שושנה ומִנְפֶּד (Manfred) לִיטְן. היה להם בן בשם גדעון ושם החיבה שלו היה בּוֹמֶל. גדעון השתמש בשם זה גם כשהסתתרה. שושנה עבדה עם המחתרת הלא יהודית והיא דאגה לכך שלכל ילד מההכשרה יימצא מקום מסתור.

הורדנו את הטלאי וכל אחד מאיתנו נסע למקום המסתור שלו. החל מ-1942 חוייבנו לענוד טלאי צהוב בצורת מגן דוד על הבגדים. הורדתי את הטלאי ברכבת וזרקתי אותו יחד עם תעודת הזהות שלי, עליה היה כתוב "יהודיה". כל זה הוסכם מראש. כבר כשנסעתי לבקר את הורי באמסטרדם הסרתי את הטלאי ברכבת והחזרתי אותו רק כשהייתי באמסטרדם, כי בלי טלאי צהוב על הבגד לא יכולתי לבקר את הורי. כשאתה צעיר אתה מעז לעשות דברים כאלה. בייחוד אם אתה דואג רק לעצמך. כשאתה בן שמונה-עשרה זה לא מעשה גבורה כזה גדול. אין לך מה להפסיד, רק את חייך שלך.

אבי לא היה בבית כשנפרדתי מהורי. רק אימי ואחי הצעיר; נטי עבדה במשק בית אצל אנשים אחרים כדי להרוויח את מחייתה. הורי עברו בינתיים לבית קטן יותר שכלל לא הכרתי.

ירידה למחתרת בסביבות בְּלָרִיקוּם (Blaricum)

מקום המסתור הראשון שלי היה אצל אחותי הבכורה, מרגלית. היא הייתה נשואה לִפְרַנְק דֶה מִירַנְדָה (Frank de Miranda). אביו של פרנק היה יהודי ואימו לא יהודיה. הם היו גרושים. כיוון שאלה היו נישואים מעורבים, ומשום שאביו של פרנק היה דמות חשובה בקהילה הפורטוגזית, היו להם זכויות יתר מסוימות. משכך לא אולצו להתייצב. אחותי ובעלה הסתתרו אצל ההורים של פרנק ושם הסתתרתי גם אני. גם שני האחים של גיסי הסתתרו שם. הם היו סטודנטים שהתבקשו

לחתום על מסמך כלשהו שמצהיר שלא יפעלו נגד הגרמנים, אך הם סרבו וירדו למחתרת. כך שלמעשה היו שם שלושה זוגות ואני קיבלתי תעודת זהות מזויפת מהמחתרת על שם אֶלֵיִדָה בּוֹסבּוּאוּם (Aleida Bosboom). לפעמים זויפו תעודות הזהות, לעיתים היו תעודות הזהות שייכות לאנשים שנפטרו. מאוחר יותר קיבלתי שם נוסף, אבל אותו כבר איני זוכרת. אליידה נשאר שמי הפרטי. נשארתי שישה חודשים אצל אחותי. תקופה זו של המלחמה הייתה קשה עבורי משום ששם הייתי באמת ובתמים במחבוא. אחותי, גיסי, אני ועוד שני זוגות התגוררנו בקומה השניה של בית גדול בעל גינה רחבת ידיים וחלקת יער קטנה. מעולם לא ירדנו לקומה הראשונה מחשש שמישהו ייכנס פתאום. רק הוריו של פרנק גרו למטה. אני ישנתי בחדרם של אחותי וגיסי על מעין מיטת גלריה עשויה עץ. שם גם יכולתי להתחבא במקרה של חיפוש בבית. הגלריה הייתה בגובה 70 ס"מ בערך ולפניה היה תלוי שטיח קיר שאפשר היה לגלגל בעזרת חוטים. את החוטים ניתן היה לחתוך אם החיפוש לא היה יסודי מדי. לא יצאתי כלל מהבית והעסקתי את עצמי במלאכת יד. גיסי היה פסל וממנו למדתי ריקוע נחושת וכריכת ספרים. בעזרת מילון קראתי את ספרי ביאליק ואת התנ"ך בתרגום בּוֹבָה רוֹזֶנְצוֹוִיג (Buba Rosenzweig). קראתי גם יצירות קלאסיות כמו דוסטויבסקי, טולסטוי ואחרים. איני זוכרת אם קראתי אותן בהולנדית או בגרמנית. הייתה להם ספרייה גדולה. זה היה נהוג בהולנד, גם אצלנו בבית, שהספרייה תכלול גם ספרים בגרמנית ובאנגלית. איני זוכרת בדיוק איפה למדתי גרמנית.

אצלמשפחת טֶן-בֶּרְגֶה (Ten Berge) באַמֶרְסְפּוֹרְט (Amersfoort)

למזלי עבר אצלנו יום אחד איש קשר שהלך הלך ושוב בין המחתרת וההכשרה כדי לחלק תעודות זהות ותלושי מזון. הוא מסר ששושנה ביקשה שאבוא, אז נסעתי איתו לאַמֶרְסְפּוֹרְט. פגשתי שם את שושנה באחת האכסניות. היא עבדה אז בבית יתומים והייתה לבושה מדי

אחות. היא הציעה לי לבוא לאַמְרֵסְפוֹרְט כדי להיות עם הבן הקטן שלה, שהיה בערך בן שבע והסתתר אצל משפחה קתולית אדוקה. למשפחה היו שישה ילדים בלונדינים. להורי המשפחה קראו מְרִי (Mary) וּשְׁפֵי (Sjef) טֶן-בְּרַחָה.

שושנה, מנהלת ההכשרה, השתייכה למחתרת והחליטה שלא תסתתר. היא נפרדה מבנה הקטן. בעלה נשלח לְוֵסְטְבֹרְק (Westerbork) ומשם לְטֶרֶיִיזֶנְשְׁטַאדְט (Theresienstadt). היא ביקשה ממני להיות עם בנה כדי שאוכל להשיג עליו בזמן שאשמש שם כמטפלת. בגלל גדעון, או בּוֹמְלֵל כפי שקראו לו אז, נאלצה המשפחה לפטר את עוזרת הבית והמטפלת שלהם כי פחדו שאלו ידברו. מאז אותו יום דאגנו מרי, שְׁפֵי ואני למשפחה על ששת ילדיה.

לילדים סיפרו שגדעון פרוטסטנטי כדי להסביר מדוע לא הכיר את התפילות הקתוליות. זה לא היה סיפור ברור אבל הוא החזיק מעמד עד סוף המלחמה. בני המשפחה הקרובים ידעו על הסתרת היהודים, אבל בני משפחה רחוקים לא ידעו.

יום אחד קרה לי דבר מוזר. בני משפחה מצפון הולנד באו לביקור אצל משפחת טֶן-ברחה. בבוקר, כשפיניתי את שולחן ארוחת הבוקר, מצאתי תשר מתחת לאחת הצלחות. מוזר, אבל המחווה ריגשה אותי עד מאוד. זוהי הפעם היחידה שאני זוכרת שפרצתי בבכי. זה היה אירוע זניח לכאורה. אני לא יודעת למה הוא כל כך נגע בי.

ההורים היו נחמדים מאוד ותרבותיים. האב עסק במסחר ולא היה מחסור בכסף. כשהיה קשה להשיג מזון הוא מכר בדים תמורת אוכל. הם היו משפחה חמה מאוד והם אימצו את גדעון (בוֹמְלֵל) לחיקם. כמה שנים אחר כך כתבה אם המשפחה את זיכרונותיה, אך היא לא השלימה אותם בגלל התדרדרות זיכרונה. היא כתבה גם על האופן בו בוֹמְלֵל הגיע אליהם. אני לא היוויתי סכנה כי לא נראיתי יהודיה. רק היה עלי להיזהר לא לדבר עם מחוות ידיים מודגשות, אבל זה היה קשה. היא ידעה שבמידה ותיתפס תהיה כל משפחתה בסכנה.

במשפחה היו שישה ילדים ולאחר המלחמה נולדה ילדה נוספת. ילדים רבים נולדו בהולנד זמן קצר אחרי תום המלחמה. בסתיו או בחורף של 1944 נעצרו כוחות בעלות הברית ליד אַרְנְהֵם (Arnhem). בשלב הזה היו צרפת, בלגיה וחצי הולנד כבר משוחררות. ברגע שנדמה היה שהמלחמה נגמרה נכנסו כל הנשים להריון. בתקופה הכי קשה, בחורף הרעב, היו נשים רבות בהריון.

טיפלתי בכל הילדים, אבל בעיקר באלן, שהייתה אז בת שנתיים. ההורים הלכו מדי יום עם הילדים לכנסייה ואילו אני נשארתי בבית עם גדעון ואלן. הטיפול בילדה הועיל לי רבות ונתן לי הרגשה טובה מאוד. עד היום אנחנו בקשר טוב.

לפני מספר שנים היא ביקרה בישראל, לרגל טקס הסרת הלוט מעל שלט שהוצב לזכר הוריה ביד ושם. מאז אנחנו שוב בקשר טוב. אנחנו ביקרנו פעם בהולנד והיא הייתה פה עם בעלה. היא מרגישה קצת כמו האחות הקטנה של גדעון; הרי הוא היה בן שבע והיא פעוטה. יש גם קשרים טובים בין גדעון, משפחתו לבינה. גם לבני, היום בן 29, יש קשר טוב איתה. עם הילדים האחרים אין לנו קשר למעשה.

הילדים לא ידעו שאנחנו יהודים. רק ההורים. במקרה שלי זאת לא הייתה בעיה גדולה, אבל במקרה של גדעון כן. הם ניסו לחבוש לראשו כובע, כדי שהשיער הכהה שלו לא יבלוט כל-כך.

לא השתתפתי בתפילות ליד שולחן האוכל אבל לימדתי את הילדים את הקטכיזם, כלומר, את עיקרי האמונה הקתולית. לא הצטלבתי והם חשבו שאני פרוטסטנטית, כי הם לא מצטלבים, אבל זכרתי את כל התפילות שלהם בעל-פה.

יום אחד הביא לי מר טן-ברחה ספר תפילה (יהודי) עתיק, עם סוגר עשוי כסף, להתפלל איתו. אחרי זמן מה חשבנו שזה בכל זאת מסוכן מדי וקברנו אותו בגינה. הוא נקבר בקופסת פח עם דברי ערך נוספים. אחרי המלחמה הם חיפשו את הקופסה אך ללא הועיל.

לידה ליסאָנור וגדעון ליטן. אמרספורט, 1944 לערך.

חורף הרעב

התהלכתי בין האנשים כנערה לא יהודייה. גם מחוץ לבית הייתי חופשייה לגמרי. כך ביקרתי מדי פעם בבית היתומים שליד אַמְרֶספּוֹרְט,

בו שושנה וגדעון הסתתרו בעבר. שושנה הכירה לי אז את צוות המקום וגם כשלא עבדה שם יותר עדיין הכרתי את אחד הרופאים. בעזרתו קיבלתי ניירות לפיהם עבדתי בצלב האדום ובבית היתומים. היו לי מסמכים שונים ומאוחר יותר גם עשיתי בהם שימוש.

בחורף האחרון, חורף הרעב, אפילו גברים צעירים לא יהודיים לא יכלו יותר להתהלך בחוץ בבטחה משום שהיו נאספים על ידי הגרמנים כדי שישמשו כוח עבודה. כך קרה שבשלב מסוים הייתי היחידה בבית שהייתה יכולה להסתובב באופן חופשי. כיוון שכך, התחלתי לצאת לדרכים על האופניים. למזלי היו לי עדיין צמיגי גומי, אחרים נאלצו לרכב על צמיגים עשויים מעץ או חתיכות גומי שונות. לנו היו עדיין אופניים טובים. נסעתי בכל רחבי הולנד עם מסמכי הצלב האדום ובית היתומים ועברתי בין החוואים. לפעמים קניתי אוכל, כי כסף לא היה חסר, כמו שכבר ציינתי. לפעמים קיבלתי את האוכל במתנה. לעיתים היה על האופניים שלי שק חיטה ששקל חמישים קילו. את החיטה הבאנו לטחינה ומהקמח אפינו לחם. חוץ מחיטה סחבתי על האופניים גם ביצים, חמאה ובשר. היום קשה לי להבין איך הצלחתי לעשות את זה כי זה היה באמצע המלחמה והיו הפגזות. לא הרבה, אבל בכל זאת. ולא הייתי היחידה. חצי הולנד הייתה על האופניים בחיפוש אחר מזון אצל החוואים.

"הגרמנים מאד אהבו מדים"

הגרמנים מעולם לא ביקשו לראות את המסמכים שלי. הם מאד אהבו מדים וכשראו אותי לבושה כך נתנו לי לעבור. אבל אירע משהו אחר; באחד ממסעותיי הגעתי לאזור בצפון הולנד בו לא הייתי מעולם. שוב עברתי בין החוואים לחפש אחר מזון. היה עלי להעביר את הלילה באחת החוות. היה נהוג אז שהחוואים מכינים מיטות ללילה לאנשים שבאו לחפש מזון. לפעמים באורווה על הקש, לפעמים במיטה מוצעת. יום אחד הגעתי לכפר ועל השלטת היה כתוב: טיטִיקְסִטְךְִיל

(Tietjerksteradeel)⁶. נבהלתי כהוגן כי פתאום נזכרתי שזה שם המקום שכתוב בתעודת הזהות שלי. את התעודה החדשה קיבלתי זמן קצר לפני כן. בגלל כל הדאגות של החודשים האחרונים לא זכרתי לשנן את הפרטים ולהמציא סיפור כיסוי מוצלח. לגמרי שכחתי שאני לכאורה מאזור זה. לו הייתי חושבת על כך הייתי דואגת לא להגיע לאזור הזה. אבל לא הייתה לי ברירה. החושך החל לרדת והיה עלי להתחיל ולחפש אחר מקום לינה באחת החוות. החוואים היו נוטלים את תעודות הזהות, כפי שנהוג היום בבתי מלון. איני יודעת מדוע. החלטתי שאין לי ברירה אלא לספר את האמת. זה אמנם עבר בשלום, אבל הטריד אותי עוד שנים ארוכות. לפני שנתיים ביקרתי בהולנד עם בני הצעיר וכשביקרנו באזור הזה הצטלמנו ליד השלט: Tietjerksteradeel.

אהבה בזמן המלחמה

באחד המסעות (הרעב) עברה בי לפתע תחושה מוזרה מאד. היה נער אחד מקבוצת ההכשרה אותו מאד אהבתי, שלום וייס, ולפתע הרגשתי שהוא בסכנה. בתחילת תקופת ההסתתרות פגשתי בו מדי פעם כי הוא היה בקשר גם עם שושנה. כששושנה עזבה הוא עבר למקום אחר ואני חשבתי שאני יודעת איפה. הייתה לי תחושה שמשוהו לא בסדר. הכרתי מישהי שהייתה שייכת למחתרת וידעתי שלה יש את כל הכתובות של ילדי קבוצת ההכשרה. רכבתי לכיוון ביתה, מרחק של מאה קילומטרים. היא גרה בסביבות קאודה, או בתוך חאודה. למען האמת, בכלל אסור היה לי לדעת את כתובתה. היא קיבלה את פניי וסיפרה שהמקום בו שלום הסתתר הפך מסוכן ושיש להעבירו במהירות לכתובת אחרת. ביום למחרת נסעתי לקחת אותו על אופניי. הוא רכב ואני ישבתי מאחור. כך נסענו לכתובת החדשה שקיבלנו מהמחתרת. ואז קרה משהו משונה מאד; רכבנו דרך יער, לא רצינו

Tietjerksteradeel 6 היא רשות מקומית במחוז פריסלנד (Friesland) שבצפון הולנד. (הערת המתרגמת)

לרכב על דרכים ראשיות כדי לא להתקל בסיורי הגרמנים. גם לשלום הייתה תעודת זהות מזויפת אבל הוא נראה יותר יהודי ממני, ומלבד זאת, אצל בני תמיד אפשר לבדוק ולוודא. פתאום, באמצע היער, שמענו: "Halt!" (עצור!). לפנינו עמד איש ה-SS. הוא פנה לשלום ואמר: "אתה יהודי". הוא החל לנזוף ולגעור בי שכאישה ארית אסור לי להתרועע עם יהודי. שתקנו. חשבנו שזה הסוף. הוא המשיך לצעוק עלינו אבל לאחר מספר דקות אמר לפתע: "נמאס לי מהמלחמה. תסתלקו. תלכו מכאן". כבר איני זוכרת מה הרגשתי באותו רגע. פשוט המשכנו לרכב. מה שקרה, קרה. בתום המלחמה חשבתי לעיתים שחלמתי את שאירע. מספר שנים אחר-כך, כשכבר גרתי בישראל, ביקרתי את שלום, שגר אז בירושלים, יחד עם בעלי. שאלתי את שלום: "תוכל לספר על מה שקרה אותו לילה ביער?" והתברר שהוא זכר בדיוק את אותו הדבר.

פגישה יוצאת דופן עם נטי פֶּקְטֶר (Nettie Pakter)

מדי פעם ביקרתי בבית הילדים שהיה קרוב אלינו. פעם אף חלמתי שלאחר המלחמה אעבוד בבית הילדים הזה, אף על פי שידעתי שיום אחד אצטרף לקיבוץ. בחורף האחרון למלחמה, כשכבר רכבתי על אופניי בין החוואים, פגשתי במקרה באותו בית הילדים חברה שהכרתי מימי בית הספר התיכון. היא עבדה שם כמטפלת. היה לה מראה יהודי טיפוסי, אך היא הבהירה את שיערה בעזרת מי חמצן; זה נראה נורא. היא הסתדרה לא רע בבית היתומים אבל כשעמדתי לצאת שוב לדרך הסכימה לבוא ולעבוד אצל משפחת טן-ברחה משום שאם המשפחה, מרי טן-ברחה, הייתה בהריון והזדקקה למנוחה רבה. היא הייתה איתי אצל משפחת טן-ברחה בחודשי המלחמה האחרונים. יש דברים שכך מתגלגלים. עד היום אנחנו בקשר. כיום שמה נעמי פפו-פקטר.

בתום המלחמה עוד לא היה ברור מה קרה במחנות בפולין. שאלתי

דמות חימר מעשה ידי לידה עם אופניים ושלט עליו כתוב Tietjerksteradeel. במסע חיפוש אחר אוכל. מתוך ספרה 'בחרתי בחיים', 1995.

מכרים אך גם הם לא זכרו במדויק. אנשים אמנם ידעו, באמצעות שידורי הרדיו האנגלי, שהיו מחנות. אבל מה ידעתי, מה הרגשנו, את זה כבר איני זוכרת. אני זוכרת שחשבתי לעצמי שאין לי יותר משפחה.

אחרי המלחמה

את החדשות על גורל משפחתי קיבלתי מהצלב האדום. הורי ואחי הקטן נשלחו ברכבת מאמסטרדם ביוני או יולי (1943). איני יודעת את התאריך המדויק; בעלי תמיד אומר עליהם קדיש בחודשים אלה. הם לא נסעו בקרונות בקר אלא ברכבת נוסעים רגילה. אחותי נשלחה חודש לפנייהם כי כבר לא גרה בבית. הם נשלחו היישר למחנה סוביבור (Sobibor) ועל פי הצלב האדום הושמדו עוד באותו היום. זה כל שאני יודעת. יש מעין נחמה בכך שלא שהו במחנה ושמנתו מיד.

את אחותי הבכורה פגשתי בערב בו שלום ואני נתפסנו ביער. היינו באזור בְּלָרִיקוּם (Blaricum) ושם ביקרנו את אחותי. כשיהודיי בלריקום אולצו לעבור לאמסטרדם, עברה אחותי לגור אצל הוריי. שם נולד בנה ב-1942. אחרי מספר חודשים החליטו ההורים של פרנק שעל אחותי להסתתר. את התינוק מסרו למשפחה לא יהודית. לפעמים הביאו אותו לביקור אצל אחותי, כדי שתוכל לראות אותו. אותה משפחה התייחסה לתינוק כאילו היה שלהם, אבל הם נשאו בקשר עם האמא. הילד חי עד היום ומתגורר בהולנד. הוא פסיכולוג. אחותי נפטרה בישראל לפני שתיים-עשרה שנה. היא התגרשה, התחתנה מחדש ונולדו לה שני ילדים מבן זוגה השני.

השחרור

שוחררנו על-ידי הקנדים ואת זה כמובן חגגנו. הייתי בחוץ עם שלום. אני זוכרת שישבתי על טנק, יחד עם קהל שלם. היום זה נראה לי מוזר שיכולנו לחגוג ככה. ידענו שיש סיכוי קטן שמישהו יחזור אבל זה לא עצר בעדנו. היינו צעירים, בני עשרים. במשפחת טן-ברחה אמרו שאנחנו יכולות להישאר כל זמן שנרצה. עד מהרה הם שכרו עוזרת בית חדשה כי אב המשפחה צריך היה לשקם את עסקיו ולדאוג לפרנסה. נדמה לי שנשארתי שם עוד מספר שבועות. גדעון חזר עם שלום, האפוטרופוס שלו, להכשרה בחאודה. שלום הקים אותה מחדש אבל בחרתי שלא להצטרף.

לאחר השחרור הכירה לידה את דויד באר, חייל בריגדה מפלסטינה שביקש לנסוע להכשרה בבליגיה. יחד איתו הסתננה דרך גבול בליגיה ולבסוף הגיעו להכשרה בלֶפֶה (Leffe). ב-1946 העפילה על ספינת תל-חי לישראל. ספינה קטנה עמוסה ב-750 איש, מלאה עד אפס מקום. כל נוסע קיבל מקום על מזון ותו לא. ממחנה המעפילים בעתלית, שם רוכזו כל נוסעי הספינה, המשיכה לקיבוץ בארות יצחק שבנגב, על גבול עזה, באזור בו נמצאים היום שדות נחל עוז.

שם הכירה את בעלה, מְנֶק (Manek), איתו התחתנה בסוף 1947. מנקה עלה מגרמניה; משלזיה עילית (Opper-Silezie) שהיא היום חלק מפולין. הוא הגיע לישראל עוד לפני המלחמה עם עליית הנוער מהולנד. בדצמבר 1947 נולד בנם הבכור, דויד. כשהיו לאלידע ולמנקה שלושה ילדים, דויד, חנה ואפרים, עברו דירה - לאחר שגרו בכמה מקומות - לכפר פינס, שם שימש מנקה ראש משרד ייעוץ (לחקלאים). ב-1954 נולד להם בן נוסף, יאיר, וב-1966 נולד בן הזקונים, יוסי. אלידע יצאה לעבוד בפנימייה בה היו 150 ילדים בגילאי 6-12. היא הגשימה את חלומה. שבע-עשרה שנה עבדה בפנימייה ובהמשך גם הנחתה מטפלות מתלמדות.

"לא כתבתי חזרה"

משפחת טן-ברחה ואני שמרנו כל השנים על קשר דרך חליפת מכתבים. כשנפתח משפט אייכמן שלח לי שף טן-ברחה מכתב בו טען שאין לערוך לאייכמן משפט אלא להשאיר זאת בידי האל. על האדם לעסוק רק בדברים טובים, אמר. זו גם דעתו האישית, הוסיף. מדובר היה באנשים שסיכנו את חייהם (משפחת טן-ברחה) והם הרגישו שזכותם להביע את דעתם. אבל אני לא כתבתי חזרה. כך נותק הקשר עד 1984, אז נסעתי להולנד בפעם הראשונה עם בעלי ובני יוסי.

כשקשה לך

כשבני הצעיר החל להתבגר התחלתי להרגיש שמהו אינו כשורה איתי. בתקופה ההיא לא היה מקובל לבקש עזרה. למרות זאת ביקשתי אבל נאמר לי: "את בסדר, אין לך שום דבר". וזה עבר. עבדתי ולא היה לי זמן לחשוב.

אחרי שבע-עשרה שנות עבודה בפנימייה פרצה מלחמה נוספת בישראל. בגיל תשע-עשרה כבר לחם בני בנגב ובסיני. הוא קיבל עיטור גבורה על מעשיו בסיני. ואז, במלחמת יום כיפור הוא היה שוב בסכנה גדולה. זה לא היה קל.

למרות עבודתי הרגשתי שנשארו דברים על ליבי. בגיל חמישים וחמש הגעתי למצב בו לא יכולתי להמשיך לעבוד עוד. סבלתי מלחץ דם גבוה והיה לי ברור שהמקור הוא נפשי. הפסקתי לעבוד ופניתי לטיפול נפשי כדי לגלות את המקור לדיכאון. בזמנים ההם, סוף שנות השבעים, הייתה בישראל מודעות גדולה יותר לאפשרויות טיפול. גם הייתה יותר תמיכה כלכלית; דרך הולנד ניתן היה לקבל עזרה כלכלית לטיפול מסוג זה.

אז הבנתי שחלק מהבעיה שלי - חלקה האחר היה אולי תורשתי - היה קשור לבחירה שעשיתי באותו הלילה. הלילה שלאחר פלישת הגרמנים להולנד, כשהורי הציעו לנו להתאבד ביחד. למעשה הציבו בפני הורי, בפני ילדה בת חמש-עשרה, בחירה בלתי אפשרית. זאת הייתה בחירה קשה, אבל לקחתי אחריות על עצמי ובחרתי לחיות. אלה היו חיים מלאים אבל אי אפשר תמיד לתת את כל כולך. הבחירה שלי הייתה הבחירה הבריאה. הורי בחרו במוות, אני לא. גם שלוש שנים אחרי כן, כשכבר לא גרתי בבית, יכלו הורי להתאבד לו רצו בכך. אך הם לא עשו זאת. הם הושמדו בסוביבור ב-1943. אם היינו מחליטים לסיים את חיינו ב-1940 לא היו נשלחים לסוביבור. אולי פחות קשה למות בבית עם כל המשפחה, אבל החלטות כאלה לא נעשות באופן שכלתני. הבנתי שזו אינה אשמתי שהורי לא בחרו במוות ב-1940. איני יודעת אשמת מי זה. קל להפנות אצבע מאשימה אבל אף אחד אינו יודע איך הוא היה מתנהג במצב דומה.

עברתי ממתפל למטפל אבל המצב לא השתפר. עד שערב אחד הייתה פריצת דרך. ישבתי עם בעלי מול הטלוויזיה וצפינו בתכנית על מָרְטִין גְרֵיי (Martin Gray), שהקים לאחר המלחמה משפחה חדשה בצרפת. משפחתו החדשה נספתה כולה בשריפה. הוא שרד ומאוחר יותר עשה על זה סרט וכתב על זה ספר. היו ששאלו אותו: "איך אתה מסוגל להמשיך ולחיות?"

והוא ענה: "אבי הטיל עלי בגטו את המשימה להיות עד". הרגשתי שפתאום משהו קורה בתוכי, משהו דרמטי מאד. בתחילה לא הבנתי

מה זה היה אבל מאוחר יותר ניתחתי את זה עם המטפל שלי, נתן דרוֹסְט (Nathan Drost). הבנתי אז מה קרה באותו הערב, כשהייתי בת חמש-עשרה. הטילו עלי את המשימה ההפוכה, כלומר; כשנהיה קשה מדי מרימים ידיים ובוחרים במוות. פריצת הדרך הציפה אותי בתחושת התעלות והרגשתי צורך לספר את סיפורי.

"החימר התווה לי את הדרך"

התחלתי אז לחפש משהו, לא ידעתי בדיוק מה. הרגשתי שאני רוצה לעשות משהו. במקרה פגשתי מישהו לו סיפרתי על חלומי לעבוד וליצור בחומר כלשהו. הוא היה מיודד עם אנשי סדנת אמנות שפיסלו בחימר. לא היה לי כל ניסיון קודם בעבודה בחימר אבל לקחתי אותו לידי והחימר התווה לי את הדרך. על-אף שמבחינה טכנית לא ידעתי איך עובדים איתו, הצלחתי לבטא בעזרתו את רגשותיי. במהלך החודשים הראשונים של העבודה עם החימר התחלתי ליצור בעזרתו את סיפורי: פלישת הגרמנים להולנד ושאר אירועי המלחמה.

ב-1995 הוציאה לידה ספרון לאור ובו דמויות החימר שפיסלה המתארות סצנות מהמלחמה. הספרון נקרא: 'בחרתי בחיים'.

"לא, להשתחרר מזה לא אוכל"

כיום (1997) אני מספרת את סיפורי בבתי ספר ומדברת עליו עם נכדיי. בעקבות הפיסול בחימר, בעקבות הצלחתי לתת צורה ל'זעקה' ואחר כך לדמותי שלי כנערה בת חמש-עשרה, הגעתי לתובנות שעזרו לי לרדת לעומק הדברים. אבל אין לטעות ולחשוב שבאמת ניתן להשתחרר מדברים כאלה. כל שאני יכולה לעשות הוא לקבל את הדברים כחלק בלתי נפרד ממני איתו עלי לחיות וללמוד לקבל בפשטות. אבל להשתחרר, לא, להשתחרר מזה לא אוכל.

3.

"החלטתי שאותי הם לא יתפסו"

נטִי פֶּקֶטֶר (Nettie Pakter)

(שם מחבוא יוֹקָה וְאָן דוֹנְקֵלָאר [Joke van Donkelaar])

ילדות באמסטרדם

שמי זֵ'נט פֶּקֶטֶר (Jeannette Pakter), שם חיבה נְטִי (Nettie), ונולדתי באמסטרדם, הולנד, ב-28 בנובמבר 1924. לאחר המלחמה, כשהגעתי להכשרה בבלגיה, העניקו לי שם עברי - נעמי. גדלתי במשפחה יהודית מסורתית וילדותי הייתה ילדות רגילה. הלכתי לבית ספר יסודי ולתיכון יהודיים וסיימתי גם את מסלול לימודי המסחר. בבית היינו ארבעה ילדים; שם הבת הבכורה לוֹטִי (Lottie), אחריה אני, ואחרי שני בנים - עזרא ומאיר. אחותי לוטי עלתה לישראל כבר ב-1939. הורי שלחו אותה ללמוד בירושלים וכך הספיקה לעזוב לפני פרוץ המלחמה.

שם אימי היה בֶּטִי ווֹלְף (Betty Wolff), בתה של שְׂרָלוֹט ווֹלְף (Charlotte Wolff). שם אבי היה לוי פֶּקֶטֶר (Levie Pakter) והוא היה בעל מפעל טקסטיל. אני זוכרת את סבי וסבתי מצד אבי. הם היגרו בגיל צעיר מאד מרוסיה להולנד. אני נקראתי על שם סבתה של אימי, זֵ'נט פֶּרְנֶק-וֹרְמֶסֶר (Jeannette Frank-Wormser) מהעיר וֹרְמֶס (Worms) בגרמניה.

סבי מצד אימי נולד בהולנד. אביה ומשפחתו, שהיו יהודים אשכנזים, התגוררו בהולנד מזה 300 שנה. סבה של אימי היה מרצה באוניברסיטת אמסטרדם וכתב, בין היתר, ספרים על חיי היהודים בהולנד. הוא היה מרצה להיסטוריה הולנדית ויוון העתיקה. לא הכרתי אותו אישית, אך הכרתי אותו דרך ספריו על העיר הָאָרְלֶם (Haarlem), בה התגורר בעבר. הוא קיבל אותה הצטיינות מהמלכה וִילְהֶלְמִינָה (Wilhelmina).

שמו היה ד"ר משה וולף (Mozes Wolff).

בזמננו החופשי בשבת אחר הצהריים היינו הולכים למפגשי תנועת זכרון יעקב, תנועה ציונית-דתית באמסטרדם. הקשבנו להרצאות, לעיתים קרובות של אנשים שהגיעו מישראל או של אחרים שדיברו על יהדות וציונות. שרנו שירים והתפללנו.

משפחתה של נטי פקטר. משמאל לימין: אמא, עזרא, אבא, לוטי, נטי (נעמי), מאיר.
אמסטרדם 1938

"מדי חודש נחקק חוק חדש"

במאי 1940 פרצה המלחמה והגרמנים פלשו להולנד. ביום הראשון לפלישה היו יהודים רבים מודאגים מאד, בפרט אלו שכבר ברחו בעבר. הם אמרו: "שוב זה קורה לנו? זה כבר יותר מדי". אבל אנחנו, היהודים ההולנדים, לא חשבנו בתחילה שהמצב יהיה רע כל כך רע. לאט לאט נכנסו הגרמנים, צועדים ברחובות, שרים את שיריהם. בהתחלה לא עמדנו על חומרת המצב.

במהלך החודשים הראשונים לכיבוש הולנד חוקקו הגרמנים חוקים שונים ליהודים ולהולנדים. ראשית היה עלינו למסור את הרדיו, כדי שלא נוכל להקשיב לחדשות ה-BBC. אחרי כן הגיעו הוראות האפלת הבתים ושליחת אנשים לעבודה כפויה במפעלי תעשייה גרמניים. מדי

חודש נחקק חוק חדש. נאסר על יהודים לשבת בבתי קפה, להשתתף באירועים ציבוריים, לאכול במסעדות. נאסר על יהודים גם להיכנס לבריכות ולספריות. לאט לאט ובהדרגה הלכנו ונדחקנו אל מחוץ לחיים הציבוריים. ואז החלו לאכוף את שעת העוצר; מהשעה שמונה בערב עד לבוקר שלמחרת נאסר על יהודים להיות מחוץ לביתם. חל איסור מוחלט על לינה בבית שאינו ביתך. קיבלנו תעודות זהות עליהן טבועה האות J ומספר סידורי. לאחר מכן החלה החרמת הרכוש של חנויות ומפעלים ומי שהיה לו כסף נאלץ להעביר אותו לבנק מסוים - ליפמן, רוזנטל ושות' (Lippmann, Rosenthal & Co). אולצנו לענוד טלאי צהוב אותו תפרנו על בגדינו. האותיות על הטלאי עוצבו כאותיות עבריות. את הטלאי ענדנו על השמלות והמעילים, בבית וברחוב. הם הקפידו כמובן על ענידת הטלאי ברחוב, זה הקל על הגרמנים כאשר רצו לתפוס מישהו. הגרמנים קיבלו מהקהילה היהודית את רשימת שמות כל היהודים. כך מצאו את היהודים בקלות והקהילה היהודית למעשה לא עשתה דבר.

עבודה בבית ילדים במידנלאן (Middenlaan)

ב-1941 סיימתי את לימודי והתחלתי להתלמד בטיפול בילדים בבית ילדים במידנלאן (Middenlaan), מול ההולנדסה סכאובורך ("התיאטרון ההולנדי" (Hollandse Schouwburg)). בבית הילדים היו ילדים יהודים ולא יהודים שהובאו בבוקר ונאספו בערב על ידי ההורים. ב-1941-1942 החל הגירוש. בדרך כלל נלקחו היהודים באמסטרדם מביתם, הועמסו על משאיות והובאו אל נקודת האיסוף של היהודים בהולנדסה סכאובורך.

הנהלת בית הילדים (Creche) קיבלה אישור להעביר ילדים מההולנדסה סכאובורך לבית הילדים שלנו. פעמיים בשבוע היו טרנספורטים ובימים אלה החזרנו את הילדים להולנדסה סכאובורך. אנחנו טיפלנו בילדים האלה. סמוך לנו היה סמינר למורות. הצלחנו להעביר כמה מהילדים לסמינר דרך גדר מאחורי הבניין שלנו. משם

הועברו הילדים על ידי המחתרת ההולנדית אל משפחות לא יהודיות
אצלם הוסתרו כל משך המלחמה. כך הם ניצלו.

"הורי כבר גורשו מביתם ברחוב רֵאוּיס (Ruysstraat)"

ב-1943, כשסיימה נטי את לימודי התעודה שלה כמטפלת במעון יום,
כמעט ולא נשארו יהודים באמסטרדם. גם עבודה ליהודים לא הייתה.
למרות זאת מצאה נטי עבודה בבית חולים יהודי בְּיִוּוֹה קֵיִזְרְסְחֶרְקֶט
(Nieuwe Keizersgracht) כאחות מתלמדת.

התחלתי לעבוד בבית החולים היהודי בחודשים מרץ, אפריל או מאי,
כאחות מתלמדת. בית החולים עבד כבשגרה, אף על פי שלא נשארו
הרבה יהודים. גם בתי האבות היהודיים המשיכו לעבוד. כולנו שאלנו
את עצמנו מה עומד לקרות.

יום אחד באו הגרמנים לבית החולים וביקשו רשימה של 190 שמות
אנשים למשלוח לגרמניה. לנסיעה היו אמורים להצטרף גם חברי
הצוות הסייעודי. כשהגעתי באותו הבוקר לעבודה קראו ברמקולים
את שמות חברי הצוות שנכללו ברשימת הנוסעים. באותו הרגע
החלטתי שאותי הם לא יתפסו. יקרה מה שיקרה, אני לא נוסעת.
הצלחתי להישאר והחיים המשיכו כסדרם.

במסגרת ההתלמדות בבית החולים גם לנתי שם, בחדר עם מתלמדות
נוספות, אבל כתובתי הרשומה הייתה עדיין זו של בית הורי. הורי כבר
גורשו מביתם ברחוב ראוּיס אל מזרח אמסטרדם, שם צוו להתגורר
עד לשליחתם לגרמניה. הם גרו שם יחד עם שני אחיי הצעירים ומדי
פעם באתי לבקדם.

"אני חסין תעשיית היהלומים" (diamantgesperrt)

הגרמנים באו בשנית לבית החולים ודרשו לקחת 120 איש. המנהל,
חף מייסורי מצפון, מסר את שמות האנשים האחרונים שהצטרפו
לצוות. האחרון להצטרף הוא הראשון לעזוב, זה היה הכלל. גם אני
הייתי אמורה להצטרף, אבל אמרתי לעצמי: "גם הפעם אדאג שלא

אסע". במקרה פגשתי ברחוב בחור שלמד איתי אבל קיבל מעבר חופשי. שאלתי אותו: "איך זה שיש לך מעבר חופשי?" הוא ענה: "אני חסין תעשיית היהלומים". שאלתי: "מה זה אומר?"

אנשים שעבדו עם יהלומים, או שעבדו בתעשיית היהלומים, קיבלו מספר מיוחד בתעודת הזהות שלהם. בעזרת קשרים בתעשיית היהלומים אפשר היה לקבל מספר חדש כזה לתעודת הזהות. רשמתי לפני את שאמר וביום בו הגרמנים באו לבית החולים אמרתי לבת הדודה שלי, הֶלְה פֶּקְטֶר (Hella Pakter), שעבדה שם: "בואי, אנחנו יוצאות החוצה". מחקתי את המספר שלה ואת המספר שלי בתעודות הזהות שלנו וכתבתי מתחתם מספרים חדשים ולידם כתבתי: מולר (Müller)⁷. כשהגענו לגדר אמרתי: "אנחנו לוטשות יהלומים, אנחנו יכולות לעבור?" והשומר ענה: "כן". וכך יצאנו. זאת הייתה הפעם השנייה. לבסוף הייתי צריכה לחזור לבית החולים, כי היינו צריכים ללון במקום בו עבדנו, בו למעשה התגוררנו.

"מחבוא מעל מחלקת גינקולוגיה"

בחודש אוגוסט כמעט ולא נותרו יהודים באמסטרדם אבל בבית החולים המשכנו בכל זאת לעבוד קצת. יום אחד פגשתי את אבי במשרד. הוא אמר: "עכשיו הגרמנים ייקחו את כולם". הבנתי שהפעם זה סופי, שיבואו לקחת אותנו. אמרנו: "אנחנו מסרבים, אנחנו לא הולכים". הלכתי לחדר, שם הייתה אלישבע פֶּלֶק (Elisheva Polak) ואמרתי לה: "אנחנו הולכים להסתתר". כבר מצאתי מקום מסתור ולשם הלכנו אלישבע, אבי ואני. זה היה מעל מחלקת הגינקולוגיה, מתחת לגג, מאחורי שקי החול שהונחו שם כהגנה מההפגזות, ליד צינורות החימום. ישבנו מאחורי שקי החול. ישב שם גם הארכיטקט בָּרְס (Baars) עם שלושת ילדיו. הוא הכיר את הבניין היטב. ישבנו בחושך. עברנו לשכיבה

7 מדובר כנראה בחברה בעלות משפחת ד"ר ווילם מולר (Dr. Wilhelm Müller) שהייתה בעלת מפעל ליטוש יהלומים בגרמניה מאז 1935 (הערת המתרגמת).

מהשעה תשע בבוקר עד לחמש בבוקר שלמחרת. הילדים היו דוממים. הם כנראה ידעו שמדובר בסכנת מוות. הגרמנים נכנסו מספר פעמים. הם חיפשו מסביב בעזרת פנסי כיס אבל לא מצאו אותנו. כל הלילה שמענו את המעלית עולה ויורדת. הבנו שהם מוציאים את היהודים החוצה. היינו בחלקו החזיתי של הבניין ושוב ושוב שמענו משאיות מתניעות ונוסעות, עוד אחת ועוד אחת. כל פעם הגיעה משאית חדשה שהועמסה באנשים. שמענו הכל, אבל לא ראינו דבר. בחמש בבוקר למחרת השתררה דממה. לא שמענו את המעלית יותר וגם לא את המשאיות. חברתי ואני אמרנו: "אנחנו יורדות לבדוק את המצב."

"רופאים העמידו פנים שהם מנתחים"

ירדנו למטה למחלקה וראינו שהכל הפוך. המיטות היו ריקות והמקום נראה כאילו עבר בו פוגרום. באחד החדרים האחוריים מצאנו כמה רופאים שהעמידו פנים שהם מנתחים; חתך קטן ותחבושת גדולה. בית החולים היה ריק לגמרי אך לא יכולנו לצאת. יצאנו לבסוף דרך הגדר שמאחורי הבניין, עברנו דרך בניין סמוך וכך הצלחנו להגיע ברחוב אחר לחלוטין; ברחוב קרק (Kerkstraat) ליד התעלה. היינו בחוץ אך למעשה לא היה לנו לאן ללכת. לא יכולתי ללכת הביתה כי כתובת זו הייתה רשומה בבית החולים היהודי.

בכל זאת הלכתי לבית הורי ונשארתי שם יום או יומיים, אבל הבנתי שעלי לעזוב. אמרתי להורי: "המצב פה קשה מדי. אני נוסעת אל חברתי סְרִי נָבָרוֹ (Serrie Nabarro) באַמְרֶסְפּוֹרְט". עוד בזמן הלחימה אמרה לי סרי: "אם יעלה הצורך תבואי אלי, אני אעזור לך", כי היא הייתה חצי יהודיה. החצי-יהודים (אבא יהודי, אמא לא יהודיה) לא ענדו טלאי צהוב. אכלתי בבית ארוחת שבת, נפרדתי מהורי, הורדתי את הטלאי ונסעתי לאַמְרֶסְפּוֹרְט. כך הגעתי לביתה של חברתי.

"קיבלתי תעודת זהות מצוינת"

הגעתי לאַמְרֶסְפּוֹרְט בשישי בערב וחברתי קיבלה את פני בזרועות

פתוחות. ביום למחרת עלה בידה להביא אותי אל משפחת לוסי וולֶזֶק (Lucie Wolsak). לוסי גרה עם בנה ובתה בבית פרטי באַמְרֶסְפוֹרְט ברחוב בּוֹרְנְאוֹפֶלְיִן (Borneoplein) מס' 18. היא עזרה ליהודים כמיטב יכולתה, הסתירה יהודים בביתה ואף עשתה קניות עבור אנשים שונים כי נאסר על יהודים לצאת לרחובות. כשהיו גרמנים בסביבה היא דאגה להזהיר את היהודים מבעוד מועד כדי שיוכלו להסתתר. היא באמת דאגה להכל, עד כמה שאפשר. בתחילה נשארתי שם זמן קצר. הייתי גם לזמן מה אצל משפחת פסי (Pesie) ואצל עוד משפחה בה האב, קצין הולנדי, היה שבוי מלחמה ונשלח למחנה גרמני. אם המשפחה הייתה לבד ושם נשארתי כמה חודשים.

לבסוף שבתי אל משפחת לוסי וולֶזֶק. כאשר אחד ממקומות המסתור היה הופך מסוכן, למשל אם השכן היה מתחיל לעבוד ב-NSB (מפלגה הולנדית נאצית שמדיה שחורים) והחל להסתובב לבוש במדי המפלגה, היו האנשים מתחילים לפחד ומסרבים להמשיך ולהחביא יהודים. במקרים כאלה הייתי חוזרת לרחוב בּוֹרְנְאוֹפֶלְיִן 18.

נשארתי שם עד אוגוסט 1944 ואז קיבלתי תעודת זהות טובה מאד על שם יוקה נָאן דוֹנְקֶלָאר (Joke van Donkelaar). זה היה שם אמיתי. יוקה גרה באוד לוֹיֶסְדֵן (Oud Leusden). היא נפטרה אבל משפחתה מעולם לא דיווחה על מותה לרשם האוכלוסין. אני קיבלתי את תעודת הזהות שלה. הרבה יהודים ניצלו הודות לשיטה זו.

אמנם הייתה לי תעודת זהות טובה, אבל הייתי יהודיה בעלת שיער כהה ואילו למרבית ההולנדים שיער בהיר. לכן צבעתי בזמן המלחמה את שיערי בכימיקלים שונים, כמו מי חמצן.

התקבלתי לעבודה בבית יתומים באַמְרֶסְפוֹרְט. עבדתי שם עם ילדים קטנים עד 1945. זו לא הייתה תקופה קלה עבורי; עבדתי במקביל לנערוֹת צעירות לא יהודיות, לא יכולתי לספר על חיי וביתי וגם לא הייתה תחבורה זמינה. כל כלי רכב שנסע על הכביש היה של הגרמנים או של מי שעבד עבור הגרמנים. יום יום עבדתי בבית היתומים, אפילו בחג

נטי פקטר (Nettie Pakter) בשיער מובהר.
אמריקן פורטר, 1943

המולד. גם התפללתי לצידם. זה היה קשה למדי והיה עלי להיזהר מאד.

אצל משפחת טן-ברחה

יום אחד פגשתי במפתיע את חברתי לידה (Lida). היא סיפרה שהיא מתגוררת אצל משפחה הולנדית עם שישה ילדים בהם היא מטפלת ושהעבודה קשה משום שהיא מטפלת יחידה. התגורר שם גם ילד יהודי ואם המשפחה נחה מרבית הזמן משום שהייתה בהריון. אב המשפחה היה בבית וניסה לסייע. לידה קיוותה שאצטרף אליהם כיוון שהיא עצמה יצאה שוב ושוב לחפש אחר מזון. מצב המזון הלך והחמיר וכולם היו רעבים. ללידה לא היה מראה יהודי טיפוסי והיא הצליחה לעבור בין החוואים על האופניים ולהביא אוכל הביתה. התפקיד שלי היה לשמור על הילדים. כך הגעתי למשפחת טן-ברחה ויחד עם חברתי סיפלתי בילדים.

הסביבה רחשה סכנה; לידנו גרו גרמנים ולא רחוק מאתנו היה שדה תעופה הולנדי, סוקסטרֶבֶרְג (Soesterberg). כשמטוסי האנגלים עברו מעלינו היו הגרמנים עומדים בגינה ויורים. המטוסים טסו נמוך

כדי להפציץ את שדה התעופה, גם במהלך היום. ניסינו לשמור על מצב רוח מרומם אבל זו לא הייתה משימה קלה. בחודשים האחרונים למלחמה ביקש הכומר (המשפחה הייתה קתולית) מההורים להחביא בביתם עריק אוסטרי שביקש עזרה. הם הסכימו. לא הבנתי מדוע לקחו אותו אל תוך משפחה שכבר מסתירה שלושה אנשים. שיכנו אותו בחדר בעליית הגג והוא נשאר שם חודש. הילדים כלל לא ידעו שמישהו מסתתר שם.

מטוס התרסק בסמוך לנו

כמעט ולא יצאתי מהבית, אבל פעם אחת נסעתי עם כמה בחורים הולנדים, שקיבלו אישור ממשרד החקלאות לנסוע לצפון, לחפש אחר אוכל. הכרתי אותם דרך משפחת וולזק. הם הסכימו שאסע איתם אבל בתנאי שהדבר יהיה על אחריותי בלבד. היו להם אישורים לחצות גשרים ולהגיע לצפון הולנד (הגרמנים שמרו על גשרים ומקומות אסטרטגיים). בחצי השנה האחרונה למלחמה שבתו⁸ הולנדים רבים ולכן היו רק גרמנים בדרכים. האנגלים ידעו זאת וכשראו רכבת או מכונית הפגיוז אותה. בדרך לצפון עצרנו בחווה כדי לקנות אוכל. היו לנו מטבעות גרמניים חדשים אך אנשי החווה לא רצו למכור לנו דבר. לבסוף הסכימו לתת לנו כמה כריכים לדרך.

הערב ירד. כשהגענו לִדְוֶוֶנטֶר (Deventer) ועמדנו לחצות את נהר האִיִסֶל (Ijssel) ירו עלינו האנגלים פעמיים. כששמענו את המטוסים בפעם הראשונה קפצנו מהמכונית ונשכבנו בתעלה. בפעם השנייה לא הצלחנו לצאת בזמן מהמכונית. מטוס התרסק בסמוך לנו. לא יכולנו להציע עזרה כי הוא עלה בלהבות. כך או כך, חזרתי מהצפון עם מזון. שם המצב לא היה נורא; בֶּרוֹנִיִּנְגֶן (Groningen), ליד הגבול הגרמני, היו חנויות שאפשר היה לקנות בהן מזון. חזרנו לֶאֶמֶרֶסְפוֹרְט עם מספר שקים מלאים במצרכים.

8 בחורף 1944 קראה ממשלת הולנד הגולה למערכות התחבורה האזרחיות לשבות במטרה לסייע לכוחות בעלות הברית שהיו כבר בדרום המדינה. (הערת המתרגמת)

הוצאנו את העריק והסגרנו אותו יחד עם נשקו

משפחת טן-ברחה התגוררה ברחוב אנה פֶּאוּלוּבְּנֶלְאן (Anna Paulownalaan) מספר שמונה-עשרה. תמיד חשבתי לעצמי: "אני בת שמונה עשרה; שמונה עשרה שם (בוֹרְנֶאוּפְּלֵיין [Borneoplein] 18 באֶמְרֶסְפוֹרְט), ושמונה עשרה כאן. זה סימן טוב. זה סימן של חיים", ואכן שרדתי.

המצב בהולנד החל להשתנות. לאחר הפלישה ב-1944 הגיעו בעלות הברית עד לאזור אֶרְנְהֶם (Arnhem) בדרום הולנד, אבל אצלנו (בֶּאֶמְרֶסְפוֹרְט) נשאר המצב דומה עד לשחרור במאי 1945. נשארתי אצל משפחת טן-ברחה עד לשחרור וגם זמן קצר לאחריו. יום השחרור היה באמת יום גדול. ראשית כל הוצאנו את העריק שלנו, מה שסוכם מראש, והבאנו אותו למפקדת הכוח הקנדי. הסגרנו אותו יחד עם נשקו. הסתפקנו בכך שהסתרנו אותו.

לאחר המלחמה החל כל אחד לחפש אחר משפחתו. את משפחת טן-ברחה עזבתי די מהר. חברתי לידה נשארה שם עוד זמן מה. חזרתי לאמסטרדם על מנת לחפש את אחיי.

ההורים של נעמי

שלושה שבועות אחרי שהגעתי אל חברתי סֶרִי (Serrie) בֶּאֶמְרֶסְפוֹרְט, ב-1943, הייתה באמסטרדם ראזיה (razzia)⁹ והם לקחו את כל היהודים שנשארו ברובע היהודי. הורי קיוו לרדת למחתרת אבל הם חיכו לתעודות זהות טובות ולא עזבו בזמן. אחי הקטן היה איתם. אחי השני הגיע לאֶמְרֶסְפוֹרְט שבוע אחרי. הוא קיבל מקום מסתור אצל משפחה לא יהודית; בתחילה באמסטרדם ואחר כך אצל חוואים בצפון הולנד. בדרך זו שרד.

הורי נשלחו למחנה נֶוּסְטְרֶבוּרְק, מעין מחנה מעבר. משם נשלחו מזרחה. לקראת סוף המלחמה החלו שמועות על מה שקורה שם,

⁹ מקור הביטוי 'ראזיה' הוא בערבית ומשמעו 'פשיטות נגד כופרים'. הכוונה בהקשר זה היא כמובן לאקציה של הנאצים. (הערת המתרגמת)

אבל אף אחד לא ידע בדיוק. הורי הגיעו לְוֹסְטְרֶבּוֹרְק בתחילת ספטמבר 1943. המצב שם היה קשה מאד; דרגשי עץ, אוכל מועט, תנאים סניטריים גרועים. אפשרו להם לקבל משלוחי חבילות ופעם בשבועיים קיבלו רשות לשלוח מכתב. את המכתבים היו שולחים לכתובת חברתי באֶמְרֶסְפּוֹרְט. היו גם יהודים שלא היה להם למי לכתוב והם נתנו את תורם להורי. כל שבועיים קיבלתי מכתב מהורי בו ביקשו ממני לשלוח להם חבילה. גם לנו היה לא קל אבל בכל פעם מחדש הצלחנו לשלוח חבילה: קצת בגדים, מזון או תרופות. בכל מקרה היו אלה סימני חיים מהם.

אחי הקטן היה בן עשר והועסק בְּוֹסְטְרֶבּוֹרְק כמעין שליח, שלחו אותו לפה ולשם. אבי עבד שם בעבודה כזו או אחרת, וגם אימי. היא ניסתה מזון, תיקנה בגדים, גם נעליים. כל אחד קיבל תפקיד כדי שהמחנה יתפקד כמו שצריך.

"הורי לא היו אמורים להישלח למחנה משום שהופיעו ברשימת וֵינְרֶבּ (Weinrebljst)"

מצבם של הורי היה יוצא דופן משום שב-1940 קיבלו אישור (סרטיפיקט) עלייה לישראל, פלסטינה, והם היו כלולים ברשימת ויינרב¹⁰. אבל הדרכים היו כבר חסומות. בזמן המלחמה אי אפשר היה לנסוע בדרכים. לוינרב היו קשרים טובים ותמורת כסף ניתן היה להיכנס לרשימה שלו. בסופו של דבר היו 150 יהודים ברשימה, אולי יותר. הורי לא היו אמורים להישלח למחנה מפני שהופיעו ברשימה, אך למרות זאת נשלחו לְוֹסְטְרֶבּוֹרְק. הם היו אמורים לצאת מהמחנה דרך חילופים אבל בסופו של דבר גם זה לא יצא לפועל. ב-15 באפריל הם נשלחו בטרנספורט. הם כתבו מכתב פרידה שהם נוסעים לְסֶלֶה (Celle) ליד הַנּוֹבֶר (Hannover) למחנה בשם ברגן-בלזן. את זה הם כבר ידעו. לאשוויץ כבר לא יצאו טרנספורטים. אלה היו הטרנספורטים האחרונים פחות או יותר. מאז לא שמעתי מהם.

10 ראה בע' 125, מונחים לפרק 3

לפעמים שלחנו מכתבים דרך הצלב האדום אבל איני יודעת אם הם אי פעם הגיעו אליהם.

נעמי, לאחר המלחמה

זמן קצר לאחר השחרור נסעה נעמי לאמסטרדם לחפש אחר בני משפחתה. היא מצאה את שני אחיה אבל הוריה נספו בברגן-בלזן ואיתם ארבעים בני משפחה נוספים.

אבי נספה בברגן-בלזן ממש לאחר השחרור, אימי נספתה כבר כמה שבועות קודם לכן. הם כולם סבלו מרעב ומחלות. אחי הקטן חזר בחיים מברגן-בלזן ואושפז בבית חולים בהולנד. הוא היה בן 12 ושקל 18 קילו. לאחר מכן נשלח אל משפחת חוואים בצפון הולנד כדי להבריא ולהתחזק.

באמסטרדם הלך והתחוויר לאחי ולי שלא היה טעם לחכות עוד. שמענו מעיריית אמסטרדם שמתארגנת הכשרה של בני עקיבא, תנועה דתית-ציונית. אחי הגדול ואני הצטרפנו להכשרה ואחי הצעיר נכנס לבית ילדים כדי להמשיך ולהתחזק. ההכשרה הייתה בבלגיה, במקום קטן בשם לֶפֶה (Leffe) ליד נָמֶן (Namen). שם עבדנו קצת בגינה, שרנו שירים בעברית, חגגנו חגים יהודיים וחיכינו לאישור עלייה. במרץ 1946 קיבלנו את האישור. נסענו לדרום צרפת במשאיות של הצבא האנגלי. נשארנו במחנה ליד העיר מָרְסֵיי (Marseille) עד שיום אחד הודיעו לנו: נוסעים לישראל. שטנו באחת האוניות הקטנות הלא חוקיות. כמעט ולא היה מקום לשבת. שכבנו חמישה איש על לוחות פיגומים. היינו כולנו בבטן הספינה.

”זרקנו לים את כל מה שאסור היה שהאנגלים יתפסו”

פעמיים נקלענו לסערה בלב ים. הצרפתים עצרו אותנו ליד האי קורסיקה (Corsica) ושאלו לאן מועדות פני האונייה אך לבסוף נתנו לנו להמשיך בדרכנו. בדרך ראינו את אתנה (Etna) והר געש נוסף.

בערך 140 מייל¹¹ מהחוף התגלנו על ידי מטוס אנגלי, אולם כיוון שכולנו היינו בבטן האונייה אי אפשר היה לגלות דבר רק ממראה הסיפון. אחר כך הגיעו שתי ספינות אנגליות; הם ביקשו לעלות לאונייה. בתגובה עלו כל הנוסעים לסיפון כדי להקשות על האנגלים. אחד הנערים טיפס לראש התורן והניף את דגל ישראל. מישהו אחר החל לצייר על דופן הספינה שם עברי וזרקנו לים את כל מה שאסור היה שהאנגלים יתפסו.

ב-28 במרץ 1946, אחרי אחד-עשר יום בים, הגיעה נעמי לחיפה. היא ושאר נוסעי האונייה הובאו במשאיות למחנה המעפילים בעתלית. שם בדקו אם אינה נושאת מחלות או נשק וב-1 באפריל קיבלה את האישה (סרטיפיקט) ושחררה. בישראל התאחדה עם אחותה לוטי (Lottie) ועם אחד מאחיה, שהגיע לישראל דרך קהיר. אחיה הצעיר הגיע מאוחר יותר על האונייה שקפוליון (Champollion).

בתחילה הייתה נעמי מספר חודשים בקיבוץ כפר עציון. לאחר מכן מצאה עבודה בבית החולים הדסה וסיימה בהצלחה לימודי סיעוד. בשנים 7-1946, כשפעולות ההתנגדות לבריטים היו בשיאן, התגייסה להגנה. בבית החולים טיפלה בחולים ובפצועים ובזמנה החופשי הבריחה נשק עבור ההגנה. שנים אחר כך קיבלה אות הצטיינות ממשלת ישראל על פעילותה למען המחתרת.

ב-1949 הכירה את בעלה, ד"ר ניסים פפו, רופא שיניים ממוצא בולגרי שהיה קצין בצבא הישראלי. נולדו להם שתי בנות, ליאורה ועדנה.

לא עבר זמן רב מסיום המלחמה שנעמי חוותה באירופה עד להתמודדות עם מלחמה נוספת בישראל. מה חשבה על כך נעמי?

בפלסטינה זה היה שונה מאד. כאן המלחמה הייתה למען המולדת, למען השחרור, המדינה. בנוסף לכך יכולנו לקחת חלק פעיל. זה שונה

11 כ-225 קילומטר (הערת המתרגמת)

נטי (נעמי) פקטר ובעלה ניסים פפו.
ישראל, 1949

מאד מלחכות באופן סביל למה שיבוא. היה לי חשוב מאד לקחת חלק
ולעזור להקים את המדינה.

ב-1948 עזבו הבריטים וב-15 במאי הוקמה המדינה. היום זה
היסטוריה אבל אנחנו חווינו את זה בזמן אמת. כולם שמחו כל כך.

קיבלנו מדינה ויכולנו לחיות כראות עיננו. רצינו לגור במקום בו נוכל להיות פשוט יהודים. רצינו מדינה משלנו. וכך המשכנו הלאה, כל אחד בדרכו שלו, עד היום.

משפחת טן-ברחה

שמענו שניתן לארגן דרך יד ושם הכרה בפועלם של לא יהודים שעזרו ליהודים בזמן המלחמה. פנינו אליהם וביקשנו שיכירו במשפחת טן-ברחה ושיינטעו עץ בשמם בהר הרצל. יד ושם ארגנו זאת ועץ ננטע בשם משפחת טן-ברחה וגם בשם משפחת וולזק (Wolsak) - האם, הבן והבת. בתם של משפחת טן ברחה, אלן, הגיעה אז לארץ ושתלה את העץ. הוריה כבר לא היו בקו הבריאות ולא היו מסוגלים להגיע בעצמם. זה היה בשנת 1989.

בטקס נטיעת עץ ביד ושם, הר הרצל 1989 משמאל לימין נעמי פפו, אלידע פרוינד, גדעון לוטן ואלן טן-ברחה

טקס הענקת אות חסידי אומות עולם לאלן טן-ברחה בשם הוריה

המדליה לחסידי אומות עולם

WHOEVER SAVES ONE LIFE IS AS THOUGH HE HAD SAVED THE ENTIRE WORLD * * * כל המקיים נפש אחת * * *

תעודת כבוד Certificate of Honour

THIS IS TO CERTIFY THAT IN ITS SESSION OF 21 JUNE 1989 THE COMMISSION FOR THE DESIGNATION OF THE RIGHTEOUS, ESTABLISHED BY YAD VASHEM THE HOLOCAUST HEROES & MARTYRS' REMEMBRANCE AUTHORITY, ON THE BASIS OF EVIDENCE PRESENTED BEFORE IT HAS DECIDED TO HONOUR

Marie & Joseph Ten Berge

WHO, DURING THE HOLOCAUST PERIOD IN EUROPE, RISKED THEIR LIVES TO SAVE PERSECUTED JEWS. THE COMMISSION, THEREFORE, HAS ACCORDED THEM THE MEDAL OF THE RIGHTEOUS AMONG THE NATIONS AND HAS AUTHORIZED THEM TO PLANT A TREE IN THEIR NAME IN THE AVENUE OF THE RIGHTEOUS AT YAD VASHEM ON MOUNT OF REMEMBRANCE, JERUSALEM.

Jerusalem, Israel
24 • JULY • 1989

זאת לתעודה שביעיבתה ניום יחסין תנשטי חחילטה הזערה לציון חסודי אונת העלם שליד רשות הזיכרון יד ושם על יסוד עדויות שהובאו לפניה, לתת כבוד ויקר ל

מרי ו-יוסף טן ברגה

על אשר בשנת השואה בארופה עשו נפעם בכפם להצלת יהודים נרדפים פידי רודפיהם ולהעניק להם את הגדליה לחסודי אונת העולם ולהרשות להם לנטוע עץ בשנתם בשדרות חסודי אונת העלם על הר הזיכרון בירושלים.

נות היום בירושלים, ישראל
כא תמוז תשפ"ט

Dr. Sahar And [Signature]
בשם רשות הזיכרון יד ושם
ON BEHALF OF YAD VASHEM DIRECTORATE

[Signature] 1989
בשם הוועדה לציון חסודי אונת העולם
ON BEHALF OF THE COMMISSION FOR THE DESIGNATION OF THE RIGHTEOUS

WHOEVER SAVES ONE LIFE IS AS THOUGH HE HAD SAVED THE ENTIRE WORLD * * *

תעודת הכבוד לחסידי אומות עולם מרי ו-יוסף (שף) טן-ברחה

YAD VASHEM
THE HOLOCAUST MARTYRS' AND HEROES'
REMEMBRANCE AUTHORITY
HAR HAZIKARON, JERUSALEM

יד ושם
רשות הזיכרון
לשואה ולגבורה
הר הזיכרון, ירושלים

תעודה ATTESTATION

*Marie et Joseph
Ten Berge*

שמו נפשם בכפם להצלת יהודים בתקופת השואה.
AU PERIL DE LEUR VIE ONT SAUVE DES JUIFS PENDANT
L'HOLOCAUSTE

נטעו עץ בשדרת חסידי אומות העולם
ONT PLANTE UN ARBRE DANS L'ALLEE DES JUSTES

LE 24 Juillet 1989

ביום כא תמוז תשמ"ט

בשם רשות הזיכרון יד ושם
Pour l'Institut du Souvenir Yad Vashem

בשם הוועדה לציון חסידי אומות העולם
Pour la Commission des Justes

...ונתתי להם בתי ובחומותי יד ושם... אשר לא יכרת. ישעיהו נ"ו
...JE LEUR DONNERAI UNE PLACE ET UN NOM... QUI NE PERIRA PAS... ESAIE, 56

תעודה לחסידי אומות עולם

מבט לאחור

מסקנותיי: לא להאמין לכל מה שאומרים לך. כי כשאמרו, תיסעו לשם (לגרמניה) אז משהו בזה לא היה בסדר. הפכנו לספקנים. למדנו לא לבטוח במצגי אמת.

מסקנה שנייה היא שהעם היהודי לא צריך לגור בגולה ושאנחנו זקוקים לישראל. בניית המדינה לא הייתה קלה. לכל אחד היו הבעיות שלו. אבל טוב לנו פה.

4.

”כולם איבדו את הוריהם..”

גדעון ליטן (Gideon Litten), כיום לוטן

(שם מחבוא בּוֹמֶל [Bommel])

ילדותי בְּדַנְצִיג (Danzig)

נולדתי בְּדַנְצִיג ב-1936. שם אבי היה מְנַפְרֵד ליטן (Manfred Litten). הוא היה דוקטור לפילוסופיה ולימד בבית ספר יהודי. הוא נולד ב-1909 בפּוֹזֶן (Posen), גרמניה, כיום פּוֹזְנָן, פּוֹלִין. שם אימי היה שוֹשָׁנָה (Schoschanna), יְנִסְיָה (Jansje), סְרְלוּאִי (Serlui). היא נולדה באמסטרדם ב-20 במאי 1911. היא הייתה גננת במקצועה והיא זו שגידלה וחינכה אותי. אני זוכר שהיא אהבה מוזיקה קלאסית, נגינה בפסנתר ושירה. מלבד זאת איני זוכר עוד הרבה מדנציג.

הורי היו ידידי נפש של הזוג ד"ר לֵאוּ וזוּזִי גוֹלְדְּהַבֶּר (Leo & Susie Goldhaber). הוא היה מנהל הבנק היהודי. הם עשו הכל יחד. את שמי, גדעון, קיבלתי כשנולדתי באוגוסט ובנם, שנולד בספטמבר, קיבל את אותו השם.

משפחת גולדהבר שיחקה תפקיד חשוב מאד בהמשך חיי; כשעליתי לישראל לאחר המלחמה, הפכה משפחת גולדהבר למשפחתי החדשה. דנציג הייתה עיר עצמאית וחופשית אך בפועל הייתה זו עיר גרמנית לכל דבר. מצב היהודים הפך קשה מיום ליום. יום בהיר אחד נעצר ד"ר גולדהבר, שהיה ציוני מוצהר ומנהיג ציונים בגרמניה. משכך החליטו הורי וחבריהם לעזוב את דנציג בהקדם האפשרי, אולם ב-1938 כבר היה קשה מאד לצאת מהעיר והדבר צלח רק תמורת כסף רב. הייתה אז בן לא יותר משנתיים וחצי.

להורי הייתה ברירה בין הגירה לישראל, כפי שעשו חבריהם הטובים

משפחת גולדהבר ומשפחת בָּרִינְבָּאום (Barinbaum), לבין מעבר לארץ אירופית אחרת. עלייה לישראל הייתה לכאורה הבחירה הטבעית, אך באותה התקופה התבקש אבי לקחת עליו את ההנהגה של הכשרה חקלאית בהולנד. מטרת הלימודים הייתה להכשיר צעירים יהודים לעלייה לישראל. אבי, שכבר ידע עברית, הסכים. הוא היה פרפקציוניסט וחשב שהוראת העברית תהיה עבורו הזדמנות לשיפור העברית שלו עצמו. איזו החלטה אומללה!

הגירה להולנד

בסוף 1938 היגרנו לעיר הָאוּדָה (Gouda) שבהולנד, שם גרנו בחווה נאה בשם חוות קטרינה (Catharinahoeve), בבית גדול ויפה בן מספר קומות. המקום שימש לא רק כבית ספר לחקלאות אלא גם כפנימייה. לא היינו משפחה רגילה כי התגוררו עמנו 19-20 נערים ונערות שהגיעו ממקומות שונים באירופה, חלקם פליטים מגרמניה וחלקם מהולנד. כולם קיוו לעלות לישראל. חלוקת הפנים של הבית הייתה כזו שלהורי ולי היו חדרים נפרדים, אבל חיי היום יום התנהלו בקבוצה. הארוחות ושאר מטלות היום נעשו במשותף והתחלקו בין עשרים בני הנוער הללו.

האווירה בבית הייתה יהודית וציונית מאד; חגגנו את החגים, פסח, ראש השנה, שבת. ביום כיפור צמו כולם. לי ויתרו כי הייתי צעיר מדי. כינו אותי בוקֶל והייתי הצעצוע של נערי ונערות החווה. לא הלכתי לגן ילדים אלא למדתי בבית ומאוחר יותר בבית המשפחה אצלה הסתתרתי.

ב-1940 פרצה מלחמת העולם השנייה בהולנד ושמענו - הייתי רק בן ארבע - שמשהו נורא עומד להתרחש. ראינו את הפצצות נופלות על רוֹטֶרְדָם (Rotterdam), מרחק עשרים קילומטר מאיתנו. הולנד נכנעה לאחר ארבעה ימים.

הגרמנים פעלו בהדרגה לדיכוי ההולנדים. כנראה משום שראו בהולנדים עם ארי, מה שכמובן לא חל על היהודים. לאחר זמן מה, ובהדרגה, החלו הגרמנים להדק את האחיזה, כפי שניתן ללמוד

מספרי ההיסטוריה. היה קשה מאד להעלות על הדעת את שעמד להתרחש. אבל להורי, בפרט לאימי, הייתה תחושת בטן שעלינו לעזוב את המקום ולהגיע לישראל במהירות האפשרית. אבל זה היה מאוחר מדי. כבר היה קשה לצאת את המדינה.

בתקופה זו נגזרו הגזירות הראשונות נגד היהודים ונערכו הפשיטות הראשונות. עוד לא היה מסוכן אבל זה ריחף באוויר. כבר נאסר על יהודים לשהות במקומות ציבוריים. מלבד זאת נוצרו גם בעיות בחווה עצמה; יהודים כבר לא הורשו להתנהל בחופשיות בעיר ואנשי החווה התקשו למכור את התוצרת החקלאית. לכן היה פחות אוכל. העירייה הכינה רשימה של כל היהודים ויום אחד נקראו כל היהודים להתייצב במקום מסוים. בהולנד היו מחנות מעבר, כמו ווסטְרְבֹּרְק (Westerbork), שם ריכזו את היהודים על מנת לשלח אותם למחנות ההשמדה.

בתקופה בה החלו הגרמנים לכלוא ולשלח אנשים, דאגה אימי לכך שתלמידי החווה יאושפזו בבית החולים בחאודה בתואנה שחלו בדיזנטריה. הרופאים הסכימו להצהיר שהילדים סובלים מדיזנטריה. כולם פחדו להדבק. זה היה רעיון טוב; כך קיבלו כולם אוכל. נשארנו שם זמן מה ואימי ניצלה את הזמן כדי לחפש מקומות מסתור. את זה עשתה בעזרת המחותרת ההולנדית (*Joop Westerweelgroep*)¹². ב-1941 הפכה המחותרת ההולנדית מאורגנת וכללה גם יהודים וציונים. הם מצאו מקומות מסתור ומסמכי זיהוי חדשים לכולם, משום שעל המסמכים שלנו הייתה מוטבעת האות "J" שסימנה "Jood" (יהודי). עם מסמכים אלה גם אי אפשר היה לנוע בדרכים. לכן דאגה המחותרת למסמכים חדשים. זה היה בסוף 1942, תחילת 1943.

חלק מקבוצת נערי החווה קיבלו כתובות מסתור קבועות וחלק עברו למקומות מעבר זמניים, משם המשיכו לצרפת במטרה לעלות לישראל.

12 יוהאן חרארד "יופ" וְסְטְרְוֵיל (Johan Gerard "Joop" Westerweel), 1899-1944, היה איש חינוך הולנדי, פציפיסט, ופעיל המחותרת ההולנדית שלאחר מותו הוכר כחסידי אומות עולם. קבוצת המחותרת אותה הנהיג, שהבריחה והצילה יהודים רבים, נקראה על שמו לאחר הוצאתו להורג ב-1944 בידי הגסטפו. (הערת המתרגמת)

אבי מצא להורי ולי מקום מסתור, אבל אימי המשיכה כל זמן שיכלה לנסות ולמצוא מקומות מסתור לילדי החווה. עבורי היא מצאה מקום מסתור אצל משפחה קתולית באַמֶרְסְפֹּרְט (Amersfoort), עשרים ק"מ מזרחית להילְוֶרְסוּם (Hilversum), עיר שידורי הרדיו המרכזית של הולנד. אני זוכר שאימי הביאה אותי לאַמֶרְסְפֹּרְט. בדרך עצרנו במספר מלונות. באחד המלונות הכינו מסמכי זיהוי מזויפים. המסע ערך שבוע או שבועיים.

שושנה ליטן (Schoschanna Litten) עם בנה גדעון.
חאודה, 1943

"אנשים זרים"

הייתי בן שש או שבע כשהגענו למשפחה באַמְקֶסְפּוֹרְט. לא הרגשתי שם בנוח כלל. אימי אמרה לי שעלי להישאר שם תקופה בלעדית. היא אמרה שתבוא לבקר מפעם לפעם, וכך גם עשתה. בתחילה באה לביקור פעם או פעמיים. לא היה לי טוב שם. אלה היו אנשים זרים. לא הכרתי אותם. שמם היה משפחת טֶן-בֶּרְגֶה (Ten-Berge). האב עסק במסחר והצליח בעסקיו לפני המלחמה. אשתו הייתה מורה במקצועה. הם היו קתולים אדוקים והורים לשישה ילדים. אחד הילדים, לוֹאִי (Louis), היה בן גילי. בימים הראשונים לא בכיתי. לא הבנתי מה קורה, אבל הבנתי שזה קשור למלחמה ושחשוב להיות שם על מנת להימלט מגורל גרוע יותר.

הם המשיכו לקרוא לי בשמי. גדעון הוא שם תנ"כי המופיע בברית הישנה והחדשה כאחד, כך שלא היה זר לאוזניהם. הילדים קיבלו אותי יפה. הילדים שהיו בני גילי לא שאלו אותי שאלות רבות. כל ילדי המשפחה היו בלונדינים ואילו שיערי היה כהה, לכן חבשו לראשי כובע כל אימת שיצאנו מהבית.

כמובן שהצטרפתי אליהם לכנסייה והם התפללו לפני כל ארוחה, כמנהג הנוצרים. החינוך היה חינוך פטריאכלי; האב היה בעל הסמכות וכשעלה הצורך גם הפעיל סמכות הורית ונתן "פליק" כשצריך. אני זוכר משהו שהיה נורא בעיני, שגם גרם לי לבכות; האב חזר מדי יום הביתה מהעבודה. זה היה עוד ב-1943. אני הייתי כבר חלק מהמשפחה. לאם המשפחה היה לוח שחור עליו רשמה כל יום בגיר אם כל אחד מהילדים מילא את חובותיו באותו היום. כשהגיע האב הביתה היה בודק את הלוח - אם מצא שאחד הילדים לא מילא את חובותיו היה מעניש אותו במכות על ישבן חשוף. פעם אחת קיבלתי גם אני מכות. בכיתי בגלל זה כהוגן כי אבי שלי מעולם לא היכה אותי.

ילד יהודי המסתתר אצל משפחה קתולית

לסיפור הזה פנים רבות. ילדים מסתגלים למצבים חדשים מהר יותר

ממבוגרים. הבנתי שעליי להחזיק מעמד. התמוזל מזלי ואחרי כתשעה חודשים הצטרפה למשפחה אחת הנערות שהייתה איתנו בחוה. שמה היה לידה ליסאָוּר (Lida Lissauer). כיום שמה אֶלְיָדָע פֶּרוּיֶנד (Eljada Freund) והיא מתגוררת בבית האבות ההולנדי בישראל שנקרא 'בית יוליאנה'. אבי חינוך אותנו חינוך דתי. לידה ביקשה לוודא שלא אשכח את החינוך היהודי שלי; היה לה לוח שנה עברי והגדת פסח והיה לה חדר קטנטן. בחגים הייתה מקריאה לי בחדרה. לא יכולנו להפריד בין בשר וחלב אבל השתדלנו לחגוג את החגים. לא נאלצנו לעשות זאת בסתר. מעולם לא ניסו להשפיע עלינו מבחינה דתית והלכנו איתם לכנסייה בטבעיות. לאחר המלחמה שאלנו אותם מדוע עשו את שעשו. הסיבה לא הייתה בצע כסף אלא אהבת האדם. הם אמרו: "לנו יש את האמונה שלנו. הילדים היהודים יכלו לעשות בחדרם כרצונם". זאת הייתה משפחה מיוחדת במינה. התייחסו אלינו כשווים. לא הבדילו בין הילדים היהודים לאחרים, מלבד העובדה שאני לא יכולתי ללכת לבית הספר. אם המשפחה, מְרִי (Mary), גידלה שישה או שבעה ילדים, אבל יום יום פינתה מזמנה מספר שעות כדי ללמד אותי חשבון, כתיבה, קריאה, הולנדית. עד היום איני מבין כיצד מצאה לכך את הזמן.

מקום המסתור

אָמְרֶסְפּוֹרְט היא עיר קטנה למדי. גרתי ברחוב פֶּאוּלוּבְנֶלְאן 18 (Paulownalaan). לפני פרוץ המלחמה הייתה המשפחה מבוססת מבחינה כלכלית. ביתם היה בית יפה ומרווח, בעל גג משופע, גינה ושני מרתפים - פנימי וחיצוני. במרכז הבית היה חדר רחב ידיים בו אכלנו, ומטבח גדול בסגנון כפרי. בבית היו חדרים רבים. כשפחדתי ישנתי בחדרם של הילדים האחרים. לא היה צפוף, גם לא כשלידה הצטרפה מאוחר יותר. היה מקום לכולם. היה גם גרם מדרגות רחב. הילדים עזרו במטבח במטלות הבישול. בבקרים היו הילדים מערבבים את סיר הדייסה, שלא תישרף בתחתית. בבקרים אכלנו דייסה אבל לא

היה הרבה חלב אז הוסיפו מים. עד היום אני זוכר את הצבע המימי של הדייסה.

כאמור, מתחת לבית היה מרתף ובגינה היה מרתף נוסף, חיצוני לבית. המרתף החיצוני הפך בהמשך חשוב ביותר. מדי פעם, כשעלה הצורך, ישבתי לבדי במרתף זה. במקרים אלה קיבלתי חתיכת לחם. כנראה נערכו בימים אלה חיפושים בבית. בדרך כלל אכלתי את ארוחותיי בשולחן האוכל לצד כל המשפחה.

ב-1944 החלו הגרמנים לשלוח גברים הולנדים למחנות העבודה. התאריך פורסם מבעוד מועד. אב המשפחה הסתתר אז בתוך מעין מקלט תת-קרקעי בגינה האחורית יחד עם מספר שכנים. כשהגיעו הגרמנים שאלו: "איפה בעל הבית?" והגברת ענתה: "הוא בנסיעה". הגרמנים ערכו בבית חיפוש אך לא מצאו אותו.

בתקופה זו הייתה אימו של גדעון פעילה בקבוצת המחותרת "יופ ווסטרוייל". האם קיבל גדעון ידיעות על משפחתו?

כל העת קיוויתי שאימי תבוא. זה היה הדבר החשוב ביותר עבורי. על זה דיברתי בזמן שיעורי החשבון והקריאה. אם המשפחה נתנה לי תמיד תשובות מעורפלות: "כן, אולי היא עוד תבוא". אולי היא ידעה יותר מזה ואולי לא רצתה לספר. אני תמיד חשבתי שאימי עוד תבוא לבקר. מאבי לא שמעתי כלל.

"ילדה של הכובש"

לידה ואני היינו מנהלים שיחות, אך מפני שלא הייתה בת גילי נטיתי לדבר יותר עם לואי, שהיה בגילי. איתו התחברתי באמת.

היום כשאני חושב על זה, מיקום זירת המשחקים שלנו היה מפתיע מאוד, כי בשכנות לנו גרה משפחה גרמנית. האב שירת ביחידת ההגנה האווירית. הייתה להם ילדה קטנה ובלונדינית שהייתה באה מדי פעם לשחק איתנו. היא הייתה ילדה נודניקית ומעצבנת, אולי מפני שהייתה

ילדה של הכובש, אבל אף אחד לא חיבב אותה. לא רחוק מהבית היה שדה פתוח. היו שם חיילים גרמנים ושם שיחקנו גם אנחנו. מצאנו דברים מעניינים שהיינו מחביאים בכיסים. לפעמים קיבלנו משהו לאכול, לפעמים גנבנו להם קמח.

בסוף המלחמה הייתה תקופה של מחסור במזון ורעב. הולנד היא ארץ חקלאית אך המזון הועבר לגרמניה. בתקופה זו נשאר אב המשפחה בבית. על מנת לנסות ולהשיג יותר אוכל ממה שהוקצה לנו, יצאה לידה לדרכים על האופניים כדי לקנות תוצרת אצל החקלאים.

המחסור באוכל באותה תקופה היה כה חמור עד שהגרמנים החלו לחשוש מהתפרצות מחלות. בשלב הזה החל הצלב האדום, באופן חריג וחד פעמי, להצניח חבילות מזון. המזון חולק בין האנשים כתוספת להקצאות המזון. אני גם זוכר מקרה בו סוס נפל ומת באמצע הרחוב וכל עקרות הבית, ביניהן גם אם המשפחה שלנו, רצו אליו עם סירים וסכינים והחלו לחתוך בבשר החי. עבר הרבה זמן מאז טעמו טעם בשה.

סדר היום

היינו קמים מוקדם ואוכלים את שהוגש לארוחת הבוקר. לפני הארוחה היו מתפללים. אם המשפחה הגישה לשולחן וכולם אכלו. לאחר מכן הלכו כל הילדים לבית הספר, מלבד הקטנים. אחת הילדות הייתה כבת שלוש ואיתה יש לי קשר טוב עד היום. היא גם ביקרה בשנת 1989 בישראל לרגל טקס הענקת אות חסידי אומות עולם להוריה ביד ושם.

הילדים, אם כך, הלכו לבית הספר. אני נשארתי בבית, עזרתי קצת במטלות היום ואז החלו שעות החינוך הביתי שלי. אם המשפחה הייתה יושבת ומלמדת אותי. בצהריים אכלנו ארוחת צהריים ביחד.

כך נמשכו החיים עד לשחרור. מדי פעם הסתתרת במרתף, אבל לא לעיתים קרובות. מסוף 1943 היה קשה יותר כי החלו הפגזות בעלות הברית. השמים היו שחורים ממתוסים. הם הגיעו בגלים. אנחנו כמובן נהננו מזה. כוחות בעלות הברית יורים והגרמנים חוטפים. בתקופה

זו באמת הרגשנו את המלחמה. עד אז היה די שקט. יחידת הלוחמה האווירית לידנו הייתה יורה בחזרה ובתקופה זו היינו מסתתרים לעיתים די תכופות במרתף החיצוני. הבית היה בנוי היטב, אך יצאנו למרתף ליתר ביטחון. לקראת סוף המלחמה אפילו ישנו במרתף החיצוני. היה שם צפוף יחסית לבית. על הילדים היה להישאר במרתף אבל ההורים היו יוצאים מדי פעם.

גם אָמֶרְסְפּוֹרְט הופגזה באופן חלקי. הילדים הסתכנו ושיחקו בחוץ גם בזמן ההפגזות. האנגלים פיזרו עלונים עם ידיעות חדשותיות להולנדים. אסור היה לאסוף אותם אבל אנחנו, הילדים, פשוט עשינו זאת, גם בגינה של השכנים הגרמנים.

הדבר שבאמת פחדנו ממנו היה הטילים הגרמניים. לא טילי ה-V2 אלא טילי ה-V1. אלה היו משמיעים צליל נוראי ואז הייתה יושבת המשפחה כולה ומתפללת. אם טיל כזה נחת עליך לא היה לך סיכוי. אנחנו, הילדים, הלכנו אחרי כל נפילת טיל לאסוף רסיסים.

אני זוכר מקרה אחד במיוחד. טיל נפל כמה בתים לידנו. בית שלם נעלם על כל יושביו. כשהלחימה הלכה והתקרבה אפשר היה לשמוע חילופי יריות. ואז קרה משהו מעניין; ההפגזות שככו וגרמנים רבים נסוגו. אנחנו, הילדים, שיחקנו בחוץ וראינו לפתע ספל עומד על המעקה של עלית הגג. רצינו לדעת מה זה. אז לא הבנו זאת אבל זה היה של עריק אוסטרי. אני לא מבין את האנשים האלה (משפחת טן-ברחה). הם החביאו אותי ואת לידה ובנוסף לקחו לביתם את העריק האוסטרי. הם החביאו אותו בעליית הגג ושם הוא הניח את הספל. כולם יכלו לראות את זה. זה היה מוזר מאד.

בתום המלחמה לא ידעתי לצערי מה עלה בגורל משפחתי. ידעתי שהיהודים נלקחו, אבל לא ידעתי מה נעשה איתם. קיוויתי כל העת שאת הורי לא תפסו ושאימי תבוא שוב לבקר. על מחנות ההשמדה לא ידעתי דבר. חשבתי שהורי יחזרו. רק זמן רב לאחר מכן חלחלה בי ההבנה שאין תקווה. זה היה כשכבר הייתי בבית היתומים וכמעט בדרכי לישראל.

השחרור

הייתה תחושה שמהו עומד לקרות. יום אחד ראינו לפתע אנשים ההולכים עם תג כתום על דש החולצה. מעט הגרמנים שעוד היו נתפסו על ידי האנשים והוסגרו לכוחות בעלות הברית. במקרה שלנו היו אלה הקנדים. זה היה במאי 1945. כל כך שמחתי. אין לתאר זאת במילים. חשבת: אימי תחזור. המשכתי לקוות... ושנעלה לישראל. הייתי אז כבר בן 9. חיכיתי בתקווה מהולה בעצב. זו הייתה סיומה של תקופה, את זאת ידענו כולנו.

יום אחד בא שלום וייס לביקור, אחד מתלמידי בית הספר שניהלו הורי. התברר שהוא התחבא באותה העיר, באַמְרֶסְפוֹרְט. מאוחר יותר, בישראל, עבד וייס ב-Jerusalem Post כגזבר העיתון. הוא בא לדבר עם המשפחה. הוא ביקש לקחת איתו את לידה ואותי. זה קרה מהר. נסענו איתו כחודש לאחר השחרור. זה נעשה בהסכמת המשפחה. נראה היה לי שהפרידה קשה לאם המשפחה. שנים אחר כך קראתי את זיכרונותיה ואכן לא היה לה קל, אך היא לא הביעה כל התנגדות רשמית כשנסעתי. מעניין שזמן קצר לאחר מכן נולדה להם ילדה נוספת, שביעית במספר.

ביתה סיפרה לי שנים אחר כך שהיא, אם המשפחה, רצתה להחזיק בי. לא שאלו לדעתי אבל אני תמיד ידעתי שיום אחד אעזוב אותם. שלום לא אמר שום דבר מיוחד. הכרתי אותו עוד מההכשרה אז חשבתי לעצמי: הוא לוקח אותי הביתה. זה גם מה שהוא אמר. ואכן, נסענו לחאודה, לאותו בית חווה בו גרנו קודם לכן. אין לי זכרונות מיוחדים מהפרידה מהמשפחה. מוזר מאד. זה היה רגע אחד והוא חלף כל כך מהר. זה היה כאילו משהו נחתך. שלום בא, ולקח אותי איתו ברכבת לחאודה. בהולנד נוסעים לכל מקום ברכבת, לא ברכב. הגעתי לחאודה אל אותו הבית, לאותה הסיטואציה, אבל עם אנשים שונים. תלמידים חדשים.

חוות קטרינה (Catherinahoeve) בחאודה. בית הכשרה לעליית בני נוער חלוצים

אף אחד לא סיפר לי מה עלה בגורל אימי

היה מאד מוזר להיות שוב בחווה בחאודה ללא הורי. אף אחד לא סיפר לי מה עלה בגורלם. אולי חשבו שההלם יהיה גדול מדי. זה היה מצב של המתנה דרוכה, חיכיתי וחיכיתי. אבל הייתה לי תחושת בטן ש... כשהייתי בבית היתומים של עליית הנוער בדיֶרֶן (Dieren) סופר לי על הורי. לא קל לשמוע חדשות כאלה. סוף הסיפור הגיע כמו מכה קשה. חלף הרבה זמן עד שהשלמתי עם המחשבה שלא יחזרו עוד, לקבל זאת כעובדה מוגמרת. הייתי מוקף ילדים שגורלם היה דומה, כולם איבדו את הוריהם. הגורל המשותף קשר אותנו יחד. זה עזר לשכוח. צעירים מתמודדים עם הדברים האלה בקלות רבה יותר מהמבוגרים. מאותו יום והלאה הבטתי קדימה וניסיתי לשמוח בחלקי. לא ידעתי איך הורי נספו, זה נודע לי רק בשלב מאוחר הרבה יותר. רק כשכבר התגוררתי בישראל נודע לי ששניהם נרצחו באושוויץ. אימי החזיקה מעמד עד זמן קצר לפני פלישת בעלות הברית בנורמנדי. היא נתפסה ארבעה ימים לפני יום הפלישה (D-Day, 6 ביוני 1944). היא נסעה ברכבת מאמסטרדם למקום כלשהו וכאשר ירדה בתחנה

נתפסה. היא לא בלטה באופן מיוחד כי הבהירה את שיערה. מישוהו מקבוצת המחותרת ההולנדית-יהודית הלשין עליה. שמעתי על כך שנים רבות אחר כך מהילדה ואן דורן (Hilda van Doren), ציירת לא יהודייה שגרה בפריז. היא אמרה: "לכדנו את האיש שהלשין. הוא חוסל". הילדה הייתה עם אימי במחותרת.

רבים מתלמידי החווה בחאודה היו קשורים מאד לאימי. אחד מהם כתב ספר על העבודה של הורי ועל תקופת המחותרת היהודית-ציונית (בְּרִי אֶשֶׁר Berrie Asher).

להורי אין מקום קבורה כמובן. שלושה לוחות הנצחה מזכירים אותם; בפינה ההולנדית ביד ושם ישנו שלט עם שמותיהם, הם מופיעים ברשימת יהדות הולנד וגם בקיבוץ לוחמי הגטאות. בנוסף, אימי מופיעה על גבי אנדרטת הנצחה ללוחמי המחותרת החלוצית היהודית בהולנד, כולל קבוצת יופ ווסטרוויל ליד קיבוץ גל-עד ברמות מנשה. אני ומשפחתי נוסעים לבקר שם פעם בשנה. אין אלה ביקורים קלים.

גדעון ליטן עם שלושת בניו. משמאל לימין: ארו, גדעון, אסף, אלעד. באנדרטת הנצחה ללוחמי המחותרת החלוצית היהודית בהולנד, כולל קבוצת המחותרת יופ ווסטרוויל בו מצוינת במרכז אימו של גדעון, שושנה ליטן. רמות מנשה, ישראל, שנות השמונים של המאה הקודמת.

לאחר המלחמה

במהלך חג הפסח של 1946 הגיע גדעון לחיפה באוניית המעפילים "קהיר" ומשם עבר למחנה המעפילים עתלית. בישראל פגש את חבריהם הקרובים של הוריו שעלו לישראל ב-1938 מדנציג; משפחת גולדהבר ומשפחת ברינבאום. בישראל גם פגש עמיתים של הוריו ממפעל ההכשרה של הנוער הציוני, חוני ויפ פֶרוֹמָן (Vroman) ושלוש ילדותיהם שאצלם, בירושלים, מצא בית בתקופתו הראשונה בארץ. אנשים אלה, כמו גם בְּטָסִי וְלֵיאֹוֹ פֶרוֹמָן (Vroman), הדודים של יפ, דאגו להכוונת חינוכו של גדעון.

את בית הספר היסודי סיים גדעון במוסד "אהבה" של עליית הנוער בכפר ביאליק. את המוסד ניהלה גם הני אולמן, שהכירה את הוריו של גדעון ב-1934 בהיותה מדריכה יחד עם אימו במוסד "אהבה" בברלין לפני שהועבר לארץ. אביו של גדעון לימד בבית הספר היהודי שאליו הלכו ילדי המוסד בברלין. עברה עליו תקופה טובה שם. כשהלך לבית הספר התיכון בחיפה, התגורר אצל משפחת יוליוס ולאה ברינבאום ושלושת ילדיהם. יוליוס היה אחיה של זוזי גולדהבר, אליהם שלחה שושנה מכתבים מְנוֹסְטְבֹּרְק בהם ביקשה מהם לדאוג לגדעון במידה וישרוד את המלחמה. כשהתגייס גדעון לצבא עבר לתל אביב ושם הפך בן בית אצל משפחת דר' ליאו וזוזי גולדהבר.

ב-1958 נשלח למספר שנים לאנגליה בשליחות הצבא. ב-1962 ביקר את משפחת טן-ברחה בְּאֶמְרִיסְפֹּרְט. גדעון השלים את לימודי האופטרוניקה ובשנת 1963 התחתן עם דבורה, אותה פגש במהלך השירות הצבאי. נולדו להם שלושה בנים: ארז (1970), אליעד (1974) ואסף (1978). הם מתגוררים בכפר אזור. גדעון המשיך כקצין בצבא קבע. ב-1981 פרש משירות קבע ומאז הוא עובד בחברה פרטית המשווקת ומקדמת ייצור מקומי של מוצרים טכנולוגיים מטעם החברות שאותם מייצגת.

חתונת גדעון ליטן (לוטן) ואשתו דבורה. ישראל, 1963

בנוסף לִבְטְסִי פְרוֹמָן (*Betsie Vroman*), דודתו של המשורר ליאו פְרוֹמָן (*Leo Vroman*) שיחקה גם לְנִי וַיִּיס (*Leny Weiss*), אימו החורגת של שלום וייס שהיתה גם האמא של אישתו, תפקיד חשוב בהכוונת חינוכו של גדעון.

גדעון אומר לסיכום:

כל חיי ניסיתי לראות את הצד החיובי של החיים. גישה זו ביקשתי גם להעביר לילדיי, כמו גם את אהבת הארץ. אנו חיים פה במדינה קטנה אך בעלת פוטנציאל אנושי גדול. דווקא בגלל החוויות הקשות אותן שרדנו, חשוב מאד שנמשיך ונבנה את המדינה לרווחת כולם. שנהיה סובלניים. כמו כן, חשוב שנדע להתמודד באופן עצמאי עם הסכנות מן החוץ, כדי שמה שקרה לא יקרה עוד לעולם.

5.

"המלחמה הייתה הרפתקה גדולה"¹³

ששת ילדי משפחת טן-בֶּרְחָה (Ten Berge)

בספטמבר 1942, כשהגיע בוקל לרחוב אנה פֶּאֹלובְּנֶלָן מס' 18 באֶמֶרְסְפּוֹרְט (Amersfoort), מנתה משפחת טן-ברחה שמונה נפשות; אב ואם המשפחה וילדיהם שָׁף הֶבֶן (Sjef jr.), לוֹאֵי (Louis), מָרְיָה הֶדְוויִח (Maria Hedwig), אֵינִיחו (Iñigo), פֶּטֶר (Peter) ואֵלֶן (Ellen). ביוני 1945 התווספה דִּיֹדוֹנָה (Dieudonné), בת הזקונים.

מבין הילדים הנמצאים כיום בחיים, לוֹאֵי ומריה הם בעלי הזיכרונות הרבים ביותר מתקופת המלחמה. בתום המלחמה הם היו בני 10 ו-8 בהתאמה. זיכרונותיהם מובאים בפרק זה.

שָׁף הֶבֶן, הבכור מבין ילדי משפחת טן-ברחה, נפטר בשנת 1986. ב-1982 ראייתי אותו לרגל חגיגות היובל של נישואי הורינו. בראיון סיפר על זיכרונותיו מתקופת המלחמה, משום ש: "זאת הייתה תקופה כל כך יוצאת דופן".

אֵינִיחו נפטר באוגוסט 2009. הוא כבר לא היה מסוגל לתעד את זיכרונותיו.

בסוף פרק זה מופיעים זיכרונות שלושת הילדים הצעירים, פֶּטֶר, אלן ודיודונה. הם משרטטים את תמונת חיי משפחת טן-ברחה לאחר המלחמה ואת השפעתה המתמשכת של המלחמה על חייהם.

13 בשל סיבות בעלות אופי היסטורי, הוכנסו בטקסט של פרק 5 מספר שינויים קלים.

משפחת טן-בֶּרְחָה עם גדעון, אֶמְרֶסְפוֹרְט 1944. שורה שנייה משמאל לימין: מָרִי, שָׁף האב, לואי, גדעון, מְרִיָה הַדְּוִיחַ, שָׁף הבן. שורה ראשונה: אֶלן, פֶּטֶר, אִינִיחֹ

לואי (Louis)

איני זוכר כל רגש יוצא דופן מיום הגעתו של בּוֹמָל לביתנו. שמעתי את החדשות וחזרתי לענייני. נאמר לי שבּוֹמָל מצטרף למשפחתנו ומבחינתי זאת הייתה עובדה מוגמרת. בּוֹמָל היה ילד מעט ביישן ומופנם. אולי לא היה זה אופיו אלא תוצאה

של מצבו האומלל, אבל על נושא זה מעולם לא שוחח עימי. נראה לי שהעדיף להשתלב מאשר להיות גורם מפריע או למשוך תשומת לב. לכן הייתה חברתו נעימה ועד מהרה התחברנו. כל תקופת שהותו אצל משפחתנו נשארנו קרובים.

למן ההתחלה ידעתי שגדעון, לִידָה ויֹקָה (Joke) הם יהודים ובשל כך מסתתרים. מדי פעם עלה הנושא גם בשיחות בין הוריי. מבחינתי לא היה בזה שום דבר חריג כי אצלנו בשכונה התגוררו יהודים מאז ומתמיד, אך אלו החלו להיעלם מן השכונה לאחר בוא הגרמנים. אני מאמין שבֹמָל הרגיש מוגן בקרב משפחתנו, אבל אמונה זו מבוססת כולה על העובדה שמעולם לא אמר על כך דבר או הראה שאינו חש בנוח. רק פעם אחת ראיתי אותו בוכה. אימי ניחמה אותו וייבשה את דמעותיו. אבל אין שום דבר מוזר בילד בן שמונה או תשע שבוכה מדי פעם. איני מסוגל לתאר לעצמי את התחושה המלווה את הכורח להסתתר. אני בעל דמיון עשיר אולם ישנם מצבים אותם יש לחוות על בשרך כדי להבין ולדמיין אותם.

לאחר המלחמה נעלם יום אחד בֹמָל בפתאומיות. לא הספקנו להיפרד או להתרגל מעט לרעיון. שמעתי על כך מאימי לאחר מעשה. מהאופן בו סיפרה לי על כך הבנתי שגם היא עצמה הופתעה. לבֹמָל ולי היה קשר טוב מאד, היינו חברים. ולפתע כל זה נעלם. זה היה חבל מאד אבל אין טעם להמשיך ולעסוק בכך.

המלחמה הייתה עבורי הרפתקה גדולה

הרפתקה, אבל מעל הכל משחק מרגש שקיבל מדי יום תפנית חדשה. המציאות סביבנו הייתה קרקע פוריה לדמיונו המשתולל. מלבד זאת, היה לנו גם המזל שהמבוגרים היו עסוקים בסכנות המלחמה שמשביב. פירוש הדבר היה ששמו פחות לב אלינו ויכולנו ליהנות בחופשיות מן העולם המרגש, המלא בזיקוקי דינור וחיילים זרים ולהתעלם מאיסורים ולהפר הוראות מבלי להיענש.

ההרגשה שליוותה אותי בשנים האחרונות למלחמה הייתה מיוחדת מאוד. איני יכול לתאר אותה במילים. חוויתי הרגשה דומה פעם אחת נוספת לאחר מכן. זה היה בשנות התשעים במהלך הקרנה של הסרט הרפתקאות הקלברי פין של מרק טווין.

מיכל דלק שהושלך

בשעות הלילה שמענו את מטוסי האנגלים עוברים גבוה מעלינו בדרכם להפציץ את הגרמנים. העדות היחידה שאי פעם מצאתי הייתה מיכל דלק רזרבי ריק שהושלך מהמטוס. זו הייתה מעין ביצת מתכת שבצידה האחד פתח ששימש להתחברות לכנף המטוס. מיד ראיתי לפניי אפשרויות. לאחר שבועות של צביעה וצחצוח, הושק מיכל הדלק הריק כסירה בשם "נאוטילוס" (Nautilus). ניסרתי משוט מתוך מדף עץ והנאוטילוס הובאה אל אחת מתעלות אֶמְקְסְפּוֹרְט. שטנו עליה פעמים רבות עד שבוקר אחד טבעה.

ההנאה שבתאונות קטלניות וקיבוץ נדבות כצורת בילוי

בשנה האחרונה למלחמה הלך והשתרר רעב. התוצאה הייתה זרם של אנשים מהערים הגדולות שעברו דרך אֶמְקְסְפּוֹרְט בדרכם אל מזרח או צפון הולנד בחיפוש אחר מזון אצל החוואים. לכסף לא היה ערך והמסחר נעשה בעזרת חפצים ודברים שונים שהפכו נדירים. מדי יום עברו מאות אנשים מאוטְרֶכְט (Utrecht) דרך אֶמְקְסְפּוֹרְט באופניים חורקים (בלי צמיגים או פנסי אופניים), אופני משא או עגלות שדחפו בעצמם. אמצעי התחבורה העלובים האלה לא היו תוצאה של עוני אלא של הנסיבות; כל זוג אופניים במצב טוב או סביר היו מוחרמים מיד על ידי הגרמנים.

תהלוכה יומית זו של אנשים רעבים הייתה עבורנו מופע מרתק. בחורף הרעב נפלו ומתו רבים מאנשים אלה במהלך מסע החיפוש אחר אוכל. בתקופה ההיא מתו כ-20 איש מדי יום על הדרך בין אוטְרֶכְט לאֶמְקְסְפּוֹרְט. מספר זה זכור לי משום שחשבתי אז לעצמי: זה יוצא

מת אחד לכל קילומטר בכל יום. סיבה נוספת היא האזהרות החוזרות ונשנות של הגרמנים לא לשדוד את גופות המתים. מי שנתפס בשעת מעשה נורה במקום. פעם ביום היו עוברים עם משאית לאורך המסלול ואוספים את הגופות.

האנשים שהיו בדרכם למזרח הולנד והגיעו אל הֶבְרֶהוּטְל (Berghotel) שעל האוּטְרֶכְטְסְוֶג (Utrechtseweg), הרגישו בתחילתו של שיפוע מתון מטה. עבור רבים הייתה זו הקלה, שכן הירידה אפשרה להם לנוח מעט ממאמץ העלייה ולהתגלגל מטה. אבל עבור אלו שהיו על אופני משא או כלי תחבורה מפוקפקים אחרים, הייתה המהירות המואצת של הירידה בעיה אמיתית. לעיתים קרובות לא עבדו הבלמים השחוקים ומשקל החפצים העמוסים על האופניים גרמו להם לאבד את שיווי המשקל כשנסעו במהירות. והתוצאה? לפני שהגיעו אל אמצע האוּטְרֶכְטְסְוֶג התהפכו או התרסקו על אחד מעצי האשור העתיקים. צורת רחוב אנה פֶּאוּלוּבְנֶלְאן, בו גרנו, הייתה צורת פרסה והוא גבל בדרך אוּטְרֶכְטְסְוֶג בשני מקומות. אנחנו התמקמנו בנקודה התחתית והקרובה ביותר כדי לצפות בתאונות הללו מקרוב.

במעלה רחוב אנה פֶּאוּלוּבְנֶלְאן (קרוב לברחהוטל) לא היה הרבה מה לראות. האנשים שהיו בדרכם חזרה ממזרח הולנד וחזרו עמוסים במצרכי מזון הגיעו לפסגת הגבעה תשושים אחרי שדחפו את כלי הרכב שלהם את 45 המטרים של העלייה. הייתי שם פעמים רבות עם אחותי, שהייתה צעירה ממני בשנתיים. דמיונה היה עוד יותר פרוץ משלי. החלטנו לעשות הצגה קטנה ולהתל באנשים הרעבים והמותשים הללו. בחרנו לשם כך זוג שסחב איתו מטען גדול במיוחד וביקשנו מהם בקול רועד משהו לאכול. בתגובה תמיד נשאלנו שאלות רבות: "אתם רעבים? איפה ההורים שלכם? איפה אתם גרים?" טוב - היינו רעבים מאד, אבינו הסתתר אבל נתפס ונשלח למחנה ריכוז בגרמניה, אימנו מתה בלידה ואנחנו עצמנו גרנו באופן זמני בבית יתומים.

קשרים חברתיים עם הכובשים ואחד עם השני

הגרמנים היו הרבה יותר סובלניים וידידותיים מהקנדים, שהגיעו חצי שנה מאוחר יותר. את יום ניקולאס הקדוש (סינטֶרְקְלָאס Sinterklaas) ניצלנו להתחפשות וביקורי בית אצל הכובשים. זה היה קל כי כמעט כל וילה הוחרמה על ידי הגרמנים ולעיתים קרובות היו בכל וילה כ-15 איש. תמיד התקבלנו בזרועות פתוחות. כל יושבי הבית נקראו אז לבוא ונוצרה אווירת מסיבה. לאחר מכן היינו חוזרים הביתה עמוסי מתנות. פעם אחת היו עסוקים בשחיתת חיה למאכל כשסינטרקלאס ועוזרו פיט השחור הגיעו לביקור. קיבלנו נתח בשר במתנה שהיה כה גדול עד שלא הצלחנו לסחוב אותו. אז ראשית הלכנו הביתה והבאנו עגלת יד ואחר כך גלגלנו אותה במורד הרחוב. פחדתי שכאשר אגיע הביתה אענש, משום שמתנה מהאויב עוררה חשד. אולם זה לא קרה, להפך, בבית צהלו למראה הבשר.

אני חושב שכמה ילדים תמימים ולבושים היטב הזכירו לחיילים את משפחותיהם שלהם בגרמניה. לצד זאת, אולי שמחו על שיפור יחס האוכלוסייה המקומית אליהם. אולי זה עזר להם לדכא את תחושת האשמה או לרכך את הבושה. העובדה היא שבכמה מן הבתים הורשינו להתהלך בחופשיות. מעולם לא גנבנו דבר, משום שכל דבר שביקשנו קיבלנו.

מבחינת הקנדים לא היינו קיימים. כשהמשכנו להתנהג כפי שהיינו רגילים עם הגרמנים (כלומר, להסתובב חופשי בבתים) סולקנו. הקנדים היו כנראה מעוניינים רק בקריאות התמיכה של האוכלוסייה אסירת התודה ונתנו לבם רק לבחורות נאות ובשלות. בפעמים הספורות שעלה בידנו להסתובב לא מורגשים באחד הבתים שהקנדים ישבו בהם, כנקמה על מיעוט תשומת הלב, גנבנו כמה דברים, ביניהם כדורי תחמושת. כשירד הערב התגנבנו אל המדורה שהקנדים הבעירו בחצר האחורית, וזרקנו לתוכה את כדורי התחמושת. חשבנו שהכדורים יתפוצצו ויזרעו בהלה בקרב הקנדים הלא סימפטיים, אבל דבר לא קרה.

היה לנו מועדון סודי משלנו. החברות במועדון יחדה למריה הדוויח (אחותי הצעירה ממני בשנתיים), אורסולה בורגר (Ursula Borger) ביתם של השכנים הגרמנים שלנו, מפקד מחוז אַמְרֶסְפֹרְט ובמקור מאַסֶן (Essen), בּוֹמֶל (הילד היהודי שהסתתר אצלנו עם שער המובהר וחברי הטוב ביותר) ואני עצמי. אחי הגדול לא היה חבר במועדון כי הוא היה כה דאגן בטבעו שהיה כמו שלוחה של הוריי. אחי ואחותי הקטנים היו צעירים מכדי להתקבל למועדון.

משפחת טן-ברחה עם ילדת השכנים הגרמנים, אורסולה. אַמְרֶסְפֹרְט, 1943. שורה אחרונה משמאל לימין: המטפלת עם התינוקת אֶלן, טרוס (Truus) העוזרת. שורה אמצעית: שף, לואי, אורסולה. שורה ראשונה: פטר, איניחו, מריה הדוויח

מקום המפגש של המועדון שלנו היה בפינה הקדמית של חזית הגינה וגבל בביתה של אורסולה (רחוב אנה פֶּאוּלוּבְנֶלְאן 20). הייתה לנו משם תצפית דרך סבך הצמחייה על שני הבתים. אני כנראה די סמכותי מטבעי, כי הייתי מאד גאה על כך שמיניתי עצמי למנהיג המועדון. את אורסולה שמרתי קרוב אלי וזה היה משום שהיא הייתה ספקית

הסיגריות שלנו. בתקופת המלחמה היו הסיגריות שוות זהב. מר בורחר החביא את מלאי הסיגריות שלו בארונות נעולה לצד מיטתו. מה שהוא לא ידע זה שבתו הקטנה גילתה את מקום מחבוא המפתח. כך הצליחה אורסולה לספק מספר סיגריות מדי שבוע ואני חילקתי אותן בינינו. אורסולה ואני קיבלנו חצי סיגריה כל אחד פעם בשבוע, והשניים האחרים רבע סיגריה כל אחד. העישון עצמו היה כמובן לא נעים בכלל, אבל זה היה מרגש מאד.

לאכול במהלך חורף הרעב

מעולם לא היינו רעבים באמת. זה מה שהוריי טענו ואני יכול לאשר זאת. הם סיפרו שזה היה הודות לנערות היהודיות ושכל אחת בתורה נסעה למזרח או צפון הולנד וחזרה עם מצרכים רבים. בנוסף היו לנו תלושי מזון רבים מהרגיל הודות למספר הגדול של הילדים והמבוגרים בבית. היה בית תמחוי בו לכל אחד בעל תלושי מזון הייתה זכות לארוחה חמה פעם ביום ומאוחר יותר, ב-1944, פעם בשלושה ימים ולבסוף פעם בשבוע.

בדרך כלל אספנו שף ואני, או בוקל ואני, את הקצבת המזון היומית שלנו עם העגלה. היינו נוסעים בעגלה לרחוב פרינס פֶרְדֵרִיקְלָאן (Prins Frederiklaan), כמעט עד להצטלבות עם האוטרֶכְטְסְוֹוֹח, שם עמד בית מועצת העבודה בו פעל בית התמחוי.

בתקופה בה הייתה המצוקה בעיצומה, חשתי במבוכה גדולה בקרב הוריי. הם ראו את השכנה מבית מס' 16 מחטטת בפח הזבל שלנו בחיפוש אחר שאריות אוכל. הם הציעו שישמרו עבורה פסולת מזון אכילה. בנוסף הסבירו לה איך להכין מרק סרפדים. בסביבה צמחו מספיק סרפדים. אני עצמי מעולם לא טעמתי מרק סרפדים, כנראה משום שעוד היו בידנו חלופות מספקות.

הודות למספר הילדים והמבוגרים בבית היו לנו גם הרבה תלושי לחם. האופה היה עובר מבית לבית ואנו קיבלנו כיכר וחצי לחם פעם ביומיים. הלחם היה לכאורה טרי מהבוקר אבל למעשה היה גוש דביק

מכוסה בשכבה עבה של עובש. אבל אף אחד לא מחה כי עצם העובדה שעוד קבלנו מעט לחם הייתה ראויה לציון בפני עצמה. גם אני תרמתי תרומה משלי לתחום האוכל בבית בכך שהכנתי חביתיות. את הבלילה הכנתי מקמח גס, שהיה עשוי מגרעיני חיטה מלאה או שיפון. את גרעיני החיטה טחנתי במטחנת קפה ישנה שהייתה מחוברת לצדה הפנימי של דלת המרתף. הוספתי מים, שקית ממתיק מלאכותי ומלח. טיגון החביתיות נעשה על תנור העצים שבסלון ששימש גם ככיריים. בעזרת שלוש מחבתות טיגנתי תשע חביתיות בו זמנית. כדי להחיש או להאט את מהירות הטיגון הייתי מזיז את המחבתות על גבי משטח התנור בהתאם. כך יכולתי להכין ביום אחד כ-150 חביתיות לילדים, להורי וליהודים שהסתתרו אצלנו.

רחוב אנה פֶּאֹלובְּנֶלְאן 18 היה כארבעים מטר מעל גובה פני העיר אֶמְרֶסְפּוֹרְט. בחורף הרעב היה מחסור בכל, גם במים. אנו, שהיינו במרום הגבעה, סבלנו מכך יותר מכולם משום שלחץ המים היה נמוך מדי. המים הגיעו אלינו רק לזמן קצר בכל יום ואז היו הורי ממלאים את האמבטיה וכל מיני סירים כדי לאגור מלאי מים. בשלב מסוים היו נגמרים המים ואי אפשר היה להדיח כלים. במקרים כאלה נאלצנו בסיום הארוחה ללקק את הצלחות ולאחסן אותן בפינה בארון עד לארוחה הבאה.

כשכניעת הגרמנים הפכה לעובדה, בתחילת מאי 1945, פסקו גם נחילי המטוסים המפציצים שעברו מעלינו. או לפחות זה מה שחשבנו. ביום השני לאחר הכניעה עברו לפתע בטיסה נמוכה מעל אֶמְרֶסְפּוֹרְט עשרות מפציצים כבדים. התברר שאלה היו מטוסים שפיזרו חבילות מזון משבדיה. ביום למחרת אכלנו לחם שבדי. הלחם היה לבן בוהק, לבן כמו דף נייר. או לפחות כך זה נראה לנו. טעמו היה טעם חדש וערב לחך בצורה בלתי רגילה. הבנו שהדברים השתנו.

מחנה ריכוז ברחוב 1914

ברחוב 1914 היה מחנה ריכוז. המקום הפחיד אותנו כי הגרמנים ירו שם

למוות באנשים ללא הבחנה. זה כלל גם עוברי אורח תמימים שהתמהמהו זמן רב מדי מול שער המחנה. נמנענו אם כך מאזור זה כמו שמתרחקים ממגיפה. ב-2009 הבנתי שזה היה 'מחנה מעבר', כינוי שהוא לשון נקייה מדי למטרתו האמיתית. את המילים 'מחנה מעבר' אני מזהה עם קמפינג ופנאי ואילו עבורנו היה מחנה אֶמְרֶסְפּוֹרְט פיסת גיהנום.

הכל יחסי בחיים

לאחר המלחמה דיברנו לעיתים קרובות על התנהגות הוריי ומניעייהם. מנקודת מבטם של הנרדפים שהסתתרו אצלנו כשמעליהם מרחפת סכנת מוות, היו הוריי גיבורים הומניטאריים. אפשר גם לבחון את התנהגות הוריי מנקודת מבטם של ילדיהם שלהם. חיינו הצעירים נחשפו, ללא ידיעתנו וללא הסכמתנו, לסכנת מוות במשך שנים לטובת כמה זרים. אפשר לקרוא למשהו כזה פשע מלחמה.

כיוון שלא הכרתי את המניעים האמיתיים של הוריי, שאלתי בתחילת שנות התשעים את אימי לסיבה. שאלתי אותה מדוע במהלך מלחמת העולם השנייה ילדה ילדים כה רבים ואף שאלתי מדוע, בזמן שמאות אנשים מתו סביבנו ברעב, נכנסה להריון במחצית ספטמבר 1944 עם ילד שביעי במספר. גם שאלתי אותה מדוע העמידה את חיי ילדיה שלה בסכנה במשך שנים ארוכות כדי להגן על חייהם של זרים מוחלטים (ביניהם עריק גרמני). על שתי שאלותיי ענתה: "כדי להרוויח את מקומי בגן עדן". היא המשיכה והסבירה שהמטרה היחידה בחיים היא לדאוג לאושרך בעולם הבא, אבל יש להרוויח אותו. את זה ניתן לעשות על ידי הבאת ילדים רבים לעולם למען האל ועל ידי עזרה לאחרים.

המניע שלה היה בבירור דתי והוא שהניע אותה ואת אבי לפעול כפי שפעלו. אפשר לטעון ש-'להרוויח מקום בגן עדן' הוא מניע אנוכי, אבל אם אתה יוצא מנקודת ההנחה שסיבת הקיום היחידה היא לזכות להגיע לגן העדן, אז אין זו סיבה אנוכית כלל אלא ציווי אלוהי. מסר שכזה עולה על חשיבות חייהם ברי החלוף של יחידים, גם אם הם ילדיך שלך.

לאחר השיחה חשבתי לעצמי: קנאות דתית גורמת לרוב לסבל בקרב הבריות. התנהגות הוריי מוכיחה שלעיתים לקנאות ביטויים ותוצאות אחרים לגמרי.

אחרית דבר

כיום, כשאני מביט לאחור אל העבר, אני יכול לומר שעשר השנים הראשונות של ילדותי היו היפות ביותר. חופש רב, הרבה ריגוש, הרפתקאות וחוסר דאגות. עשר השנים הבאות של נעורי הן כבר סיפור אחר. זה קרה משום שבגיל אחת-עשרה כבר התחלתי להטיל ספק בקיומו של אלוהים ובגיל שתים-עשרה סירבתי לקחת חלק בטקס הקומיוניון בכנסייה. מדי שנה התגברו ספקותי. את תגובת הוריי אפשר לנחש.

לקנאות הדתית של הוריי, שהצילה את חייהם של אנשים במלחמת העולם השנייה ותוך כך העניקה לי הנאה רבה, הייתה השפעה שונה מאד בעשר השנים הבאות של חיי. והנה, גם לגבי חלה האמרה: "הכל יחסי בחיים".

מריה הֶדְוִיחַ (Maria Hedwig)

איני זוכרת אם בואו של בּוֹמֶל למשפחתנו עשה עלי רושם גדול. הייתי אז בגיל בו מקבלים שינויים כפי שהם. אין לשכוח שמשפחתנו מנתה כבר שישה ילדים וכולנו היינו מורגלים בחברת ילדים אחרים במשחק, בשולחן האוכל או בחדרי השינה.

לוֹאֵי ואני שמחנו על הצטרפות חבר למשחק שהיה קרוב אלינו בגיל. בשכונה השלווה בה התגוררנו כמעט ולא היו ילדים נוספים שאפשר היה לשחק איתם.

ידענו שמצבם של גדעון, יוקה (Joke) וליֶדָה הוא יוצא דופן, אבל כילד אתה מקבל זאת באופן טבעי. בייחוד אם ההורים לא חושפים את הילדים לרגשות הפחד והדאגה שלהם. היום אני יכולה לומר שלדעתי אבי ואימי התמודדו יפה מאד עם המצב.

אנחנו, ילדי המשפחה הגדולים, הכרנו את כל מקומות המסתור בבית. גם את המחבוא מתחת למוסך הכרנו. זה היה מחבוא מצויין. מלבד זאת ידענו שישנם אנשים המסתתרים בבתים הסמוכים לנו כיוון שאנשים אלה היו מסתתרים במחבוא מתחת למוסך שלנו בזמן הפשיטות. באופן בלתי מודע ידענו שאסור לנו לדבר על דברים שכאלה. זו מציאות שגדלנו לתוכה, כי חמש שנות מלחמה הן תקופת זמן ארוכה מאד בחייו של ילד קטן.

אני חושבת שבוקל הרגיש בטוח אצלנו. מדי יום נוכח מחדש שאבי ואימי עשו הכל כדי להגן עליו. אני מאמינה שילד יחיד הוא ודאי שמח להיות חלק ממשפחה גדולה. איני יודעת אם אפשר לומר שהיה מאושר אחרי כל מה שעבר. כשאני מנסה לדמיין את חוויית ההסתתרות אני חושבת עד כמה קשה להיות כלוא כך במשך שנים ולפחד כל העת שתתגלה ותילקח.

ילדי משפחת טן-ברחה עם גדעון בגינה האחורית ליד המוסך, במקום בו נחפר המחבוא התת קרקעי. אַמֶרְסְפוֹרְט, 1945. מלמעלה למטה: גדעון, איניחח, שף הבן, לואי, מְרִיָה הַדְווייח, אֶלֶן

גדעון עזב בתום המלחמה. כבר איני זוכרת אם חסר לי. כשעזב, עזבו גם לידה ויוקה. זה וודאי השאיר חלל בבית. לאחר מכן, כשהבנתי שיהודים הסתתרו אצלנו, התגאיתי בכך. אני יודעת שכמה מאחיי האשימו בשלב מאוחר יותר את הוריי בכך שחשפו את המשפחה לסכנה גדולה. אבל אני תמיד התפעלתי מאומץ לבם וחמלתם ומכך שעזרו לאנשים שהיו בסכנת חיים על אף הקשיים והסכנה הכרוכה בכך.

"רבות מהחוויות היו בבחינת הרפתקה עבורנו"

יש לי זיכרונות רבים מהשנים האחרונות למלחמה, כשהייתי בת שבע ושמונה. כילד אתה בוחן את החיים סביבך כל העת, גם אם אלה הם חיי מלחמה. כך למשל, בשנה האחרונה למלחמה נפוצה התופעה של אנשים העוברים מבית לבית בחיפוש אחר מזון. הם היו כה רעבים עד ששמחו גם על קליפות תפוחי האדמה שקיבלו. כילדים חשבנו שזה מאד מעניין ועד מהרה עברנו גם אנחנו בין הבתים עם סיפור קורע לב על כך שאמנו נפטרה ואבינו כלוא בגרמניה ושנאחנו כל כך רעבים! אתם ודאי יכולים לתאר לעצמכם את כעסה של אימי כשגילתה זאת. הרבה מן הוילות בשכונה שלנו הופצצו וניזוקו עד שלא היו ראויות עוד למגורים וננטשו על ידי תושביהן. הבתים הנטושים הללו, רובם בני שתיים או שלוש קומות, היו מגרשי המשחקים המועדפים עלינו. טיפסנו על ההריסות כמו קופיפים, מה שהיה מאד מסוכן כמובן. לפעמים גורשו על ידי עובר אורח, אבל בדרך כלל התחבאנו מבעוד מועד כשמישהו עבר ברחוב.

גם הכניסה למקלט בזמן ההפגזות הייתה הרפתקה בפני עצמה. היה לנו מוסך בגינה האחורית ומתחתיו מרתף יינות קטן, המרתף החיצוני. אבי התאים את המרתף למשפחה. לא היה שם הרבה מקום אז הוא התקין שישה מדפים רחבים ששימשו כמיטות לששת ילדי המשפחה, ולכל מדף התקין מעקה כדי שלא נתגלגל וניפול מן המדף בשנתנו. בפיינה עמד תנור פחמים קטן לחימום. זה היה באמצע החורף ולפעמים נאלצנו להעביר שם את הלילה. על הרצפה היה מקום

לשלושה מבוגרים, אבל האדם השלישי שכב מקופל סביב התנור. אבי דאג לתרגל אותנו כך שכל אחד משלושת הילדים הבוגרים היה אחראי על הבאת אחד הילדים הקטנים למקלט בהישמע האזעקה. אני זוכרת שהמטוסים היו כה קרובים עד שראינו לפעמים את הפגזים בנפילתם. במקרים כאלה היו אחיי הגדולים מנסים להישאר בחוץ ככל שניתן ולזהות את מיקום נפילת הפגזים, כדי שיוכלו לרוץ לשם לאחר מכן ולאסוף רסיסים ותרמילים לאוסף שלהם. לכל ילד היה אז אוסף מזכרות מלחמה. אבי רתח אז מזעם כי הם שכחו להביא את הילדים הקטנים למקלט.

כילדה לא חוויתי פחד רב בזמן המלחמה. פשוט לא הכרנו חיים אחרים אז קיבלנו את המציאות כפי שהיא. רבות מהחוויות היו בבחינת הרפתקה עבורנו. כך למשל, בגלל ההפגזות בית הספר לא היה בטוח ולכן הועברנו למרתפים הגדולים והישנים שמתחת לכנסיה. מרתפים אלה שלהבו את דמיוננו וקראנו להם 'הקטקומבות'.

המקרים בהם נשמעה סירנת האזעקה בזמן שהיינו בדרכנו לבית הספר היו גם הם מאוד מרגשים. במקרה כזה היינו מצלצלים בדלת הבית הקרוב ביותר כדי להיכנס ולהסתתר במרתפו. כך ישבנו בלא מעט מרתפי זרים. זה היה בעצם די מפחיד כי הייתי ביישנית והיה לי קשה לדפוק על דלתות זרים.

מחוץ לביתנו, מתחת לחלון הקטן של החדר הקדמי, עמד מיכל אגירה בו הוסתר מכשיר רדיו. מדי פעם הקשיבו לשידורי הרדיו, אני מניחה בעיקר לשידורי רדיו אורֶנְגֶה (Oranje) מלונדון¹⁴. לעיתים קרובות נאספו מסביב למיכל מספר אנשים; אני חושבת שאלו היו אנשים נוספים שהסתתרו בשכונה. האווירה הייתה תמיד נרגשת והיה מתח באוויר. הרדיו פעל על חשמל שהגיע מדיווש על אופניים שחוברו אליו. אני עדיין רואה בעיני רוחי תמונה של איש צעיר יושב ומדווש במרץ על האופניים האלה. אולי זה היה אחד מהנערים של וֶרְסְטֶר (Verster) מהשכונה.

14 תכנית יומית של ממשלת הולנד הגולה ב-BBC. (הערת המתרגמת)

משמאל לימין לואי, מריה הדוויח ושף הבן בגינת הבית ברחוב אנה פאולובנלאן 18. מאחוריהם נמצא מיכל האגירה בו הוסתר הרדיו הלא חוקי, 1941 או 1942

אז באמת היינו בסכנה

מקרה אחד לא אשכח לעולם. אז היינו באמת בסכנה. באופן קבוע נערכו פשיטות בהם חיילים פשטו על בתים כדי לחפש בהם מסתתרים. איני יודעת איך, אבל לרוב הייתה מגיעה אזהרה זמן קצר לפני שהגרמנים הגיעו לבית. יום אחד הייתה פשיטה כזו גם ברחוב שלנו. כולנו היינו ישובים לשולחן האוכל כשהגיעה האזהרה. אני זוכרת היטב איך פתאום הגיעו חיילים מכל הכיוונים, שקפצו מעל הגדר אל תוך הגינה ורצו למוסך האחורי כדי להסתתר. רגע אחרי כן פרצו לבית שלושה חיילים כשהם מכוונים אלינו את נשקם. חייל אחד לקח עימו את אימי שנאלצה לערוך לו סיור בבית. החייל השני בדק את המחסן והמוסך והשלישי נשאר לשמור עלינו, הילדים. איני חושבת שפחדתי אבל הרגשתי לחץ כבד מנשוא. מאוחר יותר שאלתי את עצמי: מה חשב לעצמו החייל הזה, שנשאר לשמור על שולחן ובו שישה ילדים שותקים? אמא סיפרה כמה פחדה שאחד הילדים יגיד משהו. זו דוגמה טובה לכך שכילד אתה חש שמהו חשוב מאד קורה ושמוטב שתשתוק.

יש לי זיכרונות נעימים מהאופן בו אבי ארגן את הארוחות. בדרך כלל היה חשמל רק למספר שעות ביום וגם המים היו קצובים. פירוש הדבר שלא היו מספיק מים לשטיפת הכלים! אבי בנה ארוניות קטנות, אחת לכל ילד. אחרי כל ארוחה הורשינו ללקק את הצלחת והסכו"ם עד כמה שאפשר ואז אכסנו אותם בארונית האיטית עד לארוחה הבאה. אנחנו, הילדים, מאד אהבנו את זה.

שף הבן

את הבית ברחוב אנה פֶּאֹלובְּנֶלְאָן שכרו אבי ואימי ביוני 1940 באופן זמני. כלומר, זמני באופן קבוע.

לחטוב עצים

בחורף הרעב היינו, לואי ואני, חוטבים עצים. לשם כך שאלנו כלים מהשכנים הגרמנים. מסור נגרים וגרזן. לואי היה בן שבע או שמונה ואני הייתי בן עשר. התקשינו למצוא עץ איתו יכולנו להתמודד. עוד היו עצים בעלי גזע ברוחב 30 סנטימטרים, אבל אלה היו כבדים מדי בשבילנו. גזעי עצים ברוחב 10 או 15 סנטימטרים היה יותר קשה למצוא. אני זוכר שיחד הצלחנו לגדוע ולחטוב עץ די גדול, במקום בו גר כיום זְלִינֶק (Jellinek) (במעלה רחוב אנה פֶּאֹלובְּנֶלְאָן).

לטחון שיפון

ברחוב לַחְוּוּח (Lageweg) עמדה טחנת רוח. זה היה כ-300 מטר מערבה מצומת הוּבְּלֶאָקֶן (Hoevelaken). אל הטחנה אפשר היה להגיע דרך גשר שעוד עומד היום, לא רחוק מִנְפֶּטוּוּסְפֶּלְיִין (Neptunusplein) בְּאֶמְרֶסְפוֹרְט. לשם נשלחתי על אופניי כשמתחת למעילי שתי שקיות חיטה או שיפון. הן היו צריכות להיות מוסתרות למקרה של ביקורת פתע. הגרמנים היו עורכים פשיטות מזון. במקרים כאלה היינו צריכים למסור את כל מצרכי המזון שהיו בידנו. בכל שקית כזו היו להערכתי שניים או שלושה קילו חיטה. את שתי

השקיות קשרתי בחוט אותו תליתי סביב עורפי. כך רכבתי אל הטחנה ושם הוחלפו השקיות בשקי קמח שיפון מוכן. את הקמח הבאנו לאופה וכך יכולנו לאכול פעם או פעמיים בשבוע לחם מקמח מלא. זה היה לחם עם מספיק ערך תזונתי. ללחם שחילקה הממשלה בימי המלחמה לא היה כמעט ערך תזונתי.

בכל זאת נטל

לחם זה היה חשוב גם לאימי משום שרוב משך ההיריון שלה עם דֵּי (Dee) שכבה בסלון. תקופה זו, בה אימי לא הייתה ניידת, זכורה לי בכל זאת כ... כן, כנטל נוסף על כתפיי. לאבי אסור היה לצאת מן הבית. היו בבית שתי נערות יהודיות וילד יהודי שיכלו להסתובב פחות או יותר בחופשיות. יוקה הבהירה את שיערה ונראתה קצת פחות יהודיה. עם הילד זה היה סיפור אחר - אבל כשחבשנו לו כובע גדול הצלחנו להסתיר את תלתליו. אבל בכל זאת, בגלל העובדה שאימי שכבה במיטה בזמן המלחמה, ומפני שאבי ושלושה אנשים נוספים בבית היו צריכים להיזהר כל העת, נפל חלק גדול מנטל משימות החוץ על כתפי. לזאִי ועל כתפיי.

מגורים במרתף החיצוני

באפריל 1945 גרנו במשך מספר ימים, כשבוע, במרתף החיצוני. זה היה כשאָמְרֶסְפּוֹרְט הופצה מכיוון בְּרֶנְוֹלְד (Barneveld). הפצצות נחתו גם בשכונה שלנו. ישנו שישה ילדים במרתף, אני, אימי ושלושת האורחים המוסתרים שלנו. סך הכל היינו אחד-עשר איש. כך זה עבד; לאורך הקיר הארוך, כמו גם הקיר הקצר, היו שני מדפים. על כל מדף, וגם על הרצפה מתחת למדף, ישן מישהו. איני זוכר אם זה היה אחד הילדים או אחת הנערות היהודיות. הילדים הקטנים, פטר ואלן ואולי גם אֵינִיחוּ - איני זוכר - ישנו בזוגות על המדף, ראש לרגליים. גובהם היה אז לא יותר ממטר. אבי ואימי ישנו על הרצפה. אני חושב שבכל אופן הרצפה הייתה תפוסה כולה. שם ישנו צמודים זה לזה. חלון המרתף

היה מכוסה קרשים ואני חושב גם חסום בשקי חול, כהגנה מרסיסי הדף. אם אני זוכר נכון בלילה סגרו גם את התריס. בכל מקרה, במשך יומיים הייתה סכנה אמיתית והעדפנו להישאר ימים שלמים במרתף ולא בתוך הבית. כשיצאנו מהמרתף לא נכנסנו אל הבית אלא נשארנו בחוץ בגלל סכנת הקריסה של הבית במקרה של נפילת פצצה. זו תקופה עליה אני עדיין יכול לספר בקלות רבה דווקא משום שזו הייתה תקופה כה יוצאת דופן.

פֶּטֶר (Peter)

מבין היהודים שהסתתרו אצלנו אני זוכר רק את יוֹקָה (Joke). חיבבתי אותה מאד. היה לי מעין חיבור איתה, אף על פי שהייתי רק בן ארבע ושמאז לא ראיתי אותה שוב.

איני זוכר את גדעון אבל אני יכול לתאר לעצמי איך הרגיש. אני יכול להבין את ההרגשה משום שכשהייתי בן עשר נשלחתי לפנימייה. שנאתי את זה. בתחילה לא ידעתי מה זה וחשבתי לעצמי: שינוי מרענן. אבל אחרי שבועיים זה הפך לגיהנום. הפנימייה הזו, סנט לואי שמה (St. Louis), הייתה קרובה לביתנו ובסופי השבוע באתי הביתה. בכל יום ראשון בערב, כשהיה עלי לחזור לפנימייה, בכיתי. אני זוכר שאלן ניחמה אותי. הכרתי לה תודה על כך. חוויה זו גרמה לי להבין את משמעות הניתוק מהוריי.

בחירתם של הוריי

אני חושב שבחירתם של הוריי, להחביא בביתם יהודים, הייתה החלטה אמיצה. תאר לעצמך שזה ילדך שלך.

לפני כעשר שנים דיברנו, אנחנו הילדים, על בחירה זו של הוריי. אחד הילדים אמר: "איך יכלו הוריי לעשות דבר כזה? הרי היינו עלולים להיות מוצאים להורג במקום". הייתי מזועזע. על זה מעולם לא חשבתי. הוריי, כמו גם רבים נוספים, היו משוכנעים שגורלם של היהודים לא יהיה טוב. הם חשבו שעליהם לעשות משהו בנידון ואני תמיד הערכת

אותם על כך מאד. הם לא יצאו לדרך מבלי ששקלו את הסיכונים הכרוכים בה. היו להם כבר שישה ילדים, כך שצירוף שניים או שלושה לא היה אמור להוות בעיה גדולה מדי. אבי ניחן בראיית הנולד ובנה בתחילת המלחמה מקלט, יחד עם מספר שכנים. זה לא היה עניין של מה בכך. לא היה קל להשיג קרשים לבנייה. לבסוף הוא השיג אדני מסילה מחוואי בהוֹקְלַנְד (Hoogland). את כל זאת תכנן מראש. אני חושב שהוא היה בעל חושים בריאים.

המקלט היה בגינה האחורית משמאל למוסך. עד היום יש חור ברצפת המוסך דרכו אפשר לראות את פתח המקלט. זו הייתה מעין רצפת גרניט בה פתחו פתח ודרכו החלו לחפור מסדרון עד מתחת ליסודות ולאחר מכן בור גדול מאד. אני זוכר שכדי לתמוך בדפנות הבור הציבו בו אדני מסילה באופן אנכי, ומספר אדנים הונחו אופקית לתמיכה בתקרה. אני זוכר שלאחר המלחמה, כילד, עמדתי וצפיתי איך הוציאו את האדנים וסתמו את הבור.

פעם שאלתי את אבי מאיפה היה הכסף בזמן המלחמה. לפני המלחמה הייתה לו סוכנות מצליחה למסחר בבדי צמר. מפעל בדי הצממה, ואן דוֹרְן ו-דָמְס (Van Doorn en Dams), היה בטיִלְבוּרְח (Tilburg) ומשרדו היה באמסטרדם. בשלב כזה או אחר של המלחמה נותקו אמצעי התקשורת. אף על פי כן, ואן דוֹרְן ו-דָמְס המשיכו לשלם לו משכורת, חרף העובדה שבדרך כלל סוכן לא היה מקבל משכורת אלא עובד רק על בסיס עמלה. מפעל הבדים המשיך לשלם לו כל עוד העברת הכסף הייתה אפשרית. זה ממש הציל אותו בזמן המלחמה. גם היה לו מלאי גדול של בדי צמר ובזמנים הקשים ביותר השתמש בהם לסחר חליפין. בזמן המלחמה היה אבי מרבית השבוע בבית. לדעתי דאג לשמור עד כמה שאפשר על משק בית מאורגן כדי לשמור על רמת תפקוד סבירה.

גברת לוֹטְס (Loots)

לאחר המלחמה למדתי במשך שנתיים אצל גברת לוטס, ברחוב

קפּלּוּחַ (Kapelweg). היא הייתה המורה שלי בשנתיים האחרונות של בית הספר היסודי. אני זוכר שיחד עם גברת לוטס הלכנו לביקור במחנה אָמֶרְסְפּוֹרְט. היא תיארה את המחנה בלשון מאד ציורית ואני עוד יכול לדמיין דמויות של אנשים שנתפסו והלכו לאורך הקפלווח וחלפו על פני הבית ההוא, אל עבר רחוב 1914. פעם, קבוצת ילדים ואני בתוכה, הלכה לאורך כל רחוב קפלווח עד לרחוב 1914. אני חושב שזה היה במסגרת יום הזכרון לקורבנות המלחמה. פנינו אל תוך שביל ואז פנינו שוב ימינה אל שביל נוסף שהיה בין שתי תעלות. שם סופר לנו איך אנשים הוצאו במקום ההוא להורג. זה כמובן עשה עלינו רושם גדול. אז עוד לא ידעתי שגברת לוטס הסתירה בביתה יהודים בזמן המלחמה. רק ידעתי שלאחר המלחמה היו בביתה ילדים. כילד אינך מבין את משמעות הדברים, אבל במבט לאחור אני חושב שגברת לוטס הייתה מאד חברותית, מבינה ומגינה.

אני חושב שהוריי ידעו שגברת לוטס הסתירה ילדים יהודים כיוון שהם היו מיוודים. סיל לוטס (Ciel Loots) היה מגיע לביקור מפעם לפעם. זה היה כבר מספר שנים לאחר המלחמה ואני חושב שבין היתר דיברו גם על המלחמה. מאד התאים לגברת לוטס לקחת חלק בפעילות המחותרת בדרך זו.

המשפחה שלנו

בכל יום ראשון הלכנו לכנסייה, ופעם או פעמיים נוספות במהלך השבוע. בערב התפללנו את תפילת הערב ואת תפילת המחרות. תפילת המחרות נפתחת בתפילת שנים-עשר עיקרי האמונה. לאחר מכן חוזרים חמש פעמים על תפילת האדון ולאחר כל תפילת האדון עשר תפילות אָנוּה מריה. סך הכל חמישים תפילות אָנוּה מריה.

לאבי הייתה שיטה להשאיר אותנו, הילדים, מרוכזים בתפילה. הרי ילדים מאבדים ריכוז בקלות. לכל חרוז במחרות היו רזים משלו, נושאים להרהר בהם. 'רזי השמחה' היו למשל: מריה מבקרת את בת

משפחת טן-ברחה מתפללת את תפילת המחרוזות. באמצע: חרוזי העץ הגדולים של המחרוזות. אַמְרֶסְפֹּרְט, 1947. משמאל לימין: שף האב עם אָלן על ברכיו, מְרִיָה הַדְוויח, שף הבן, מְרִי, דיודוֹנָה, איניחו, פֶּסֶר, חברה של מְרִיָה הַדְוויח

דודתה אליזבת, ישו נולד באורווה בבית לחם. היו גם 'רזי המכאובות' ו-'רזי הכבוד'. כל אחד בתורו, לאחר תפילת האדון, היה צריך למנות את אחד הרזים. היה עלינו לשמור על ריכוז כי טעות עלתה ביוקר. משמעת, כאמור, הייתה. כולנו הרגשנו, מי פחות מי יותר, את כובד משקל האמונה הקתולית. כל יום ראשון היינו חייבים ללכת לכנסייה ואי מילוי חובה זו נחשב לעוון גדול. עזבתי את הדת לשנים ארוכות, אבל מאוחר יותר חזרתי אליה אולם באופן חופשי הרבה יותר. אני חושב שבאמונה הקתולית יש הרבה מאד סמליות וליטורגיה יפה.

כשלוֹאִי הביא הביתה בחורה שאינה קתולית, נוצרה מהומה. ריטה, אשתו לעתיד, הוצגה בפני המשפחה. בתחילה הכל היה טוב ויפה וכך זה נשאר עד שהגיע הזמן לסידורים שלפני החתונה. אבי ואימי עשו אז רעש גדול. אני הזדעזעתי. הילדים הגדולים היו פורצי דרך עבורנו,

הצעירים. כשהביא איניחו את מיקה (Mieke) הביתה, גם היא בחורה לא קתולית, המאבק כבר הוכרע. למזלי הבאתי אני בחורה קתולית הביתה כך שלי לא היו בעיות.

אבי ואימי הפסידו בכמה מן המאבקים אבל לא בכולם. אני זוכר את עשר השנים האחרונות בחייו של אבי, אשתי אַנס (Ans) ואני ביקרנו אותם בקביעות. ישבנו ודיברנו על תנועת ה-8 במאי. זו הייתה תנועה רפורמטיבית בתוך הכנסייה הקתולית ההולנדית. אני הייתי תומך נלהב של התנועה ורציתי לדבר עליה, אבל זה לא התקבל בברכה. הוא כעס מאד. הוא היה איש טוב אבל לפעמים יכול היה לכעוס ולהתרגש כהוגן. הם היו מאד שמרנים מבחינה דתית. אבל מכל הבחינות האחרות: הרגשתי שאני יכול להביא כל אחד הביתה, בין אם היה קתולי או לא. אנחנו הילדים גם הלכנו לבית ספר תיכון לא קתולי.

אימי הייתה אישה טובת לב ובעלת מעלות רבות, אבל אני הרגשתי מקופח ובשל כך מרדתי. זה גרם ללא מעט מתח. הלימודים בבית הספר עלו לי במאמצים רבים והייתי חוזר הביתה סחוט. הדבר הראשון שאימי הייתה אומרת לי היה: לך לעשות קניות או תשאב אבק. לכן, כילד הרגשתי מועקה גדולה.

כשחושבים על הדברים האלה בגיל מאוחר יותר רואים אותם מנקודת מבט שונה. היום, לשמחתי, כשאני חושב על ילדותי אני יודע שמהרבה בחינות הוריי היו מאד מתחשבים ואוהבים. לעיתים שמעתי את אימי אומרת דברים שבשלב מאוחר יותר הבנתי שנאמרו מתוך הבחנה מדויקת. היא לא הכבירה מילים אבל כשדיברה עשתה זאת באופן אישי מאד.

הוריי היו גם רחבי לב בכל הנוגע להתפייסות. היום רואים בכל מיני תוכניות טלוויזיה סיפורים של אנשים שבגלל אירוע קטן לא מדברים אחד עם השני שנים. אני זוכר מקרה אחד - הייתי אז כבר איש נשוי - בו כעסתי מאד על אימי כי בפעם המי יודע כמה הניחה לדברים להשתבש. הרגשתי שאיני רוצה לראות או לדבר איתה. אבל אחרי

מספר שבועות, קיבלתי מכתב... "בוא נדבר על זה" כתבה. כיבדתי את זה, שלא נתנה לזה להפוך לסיפור מתמשך.

אֵלן (Ellen)

ב-1942 כתב הקרדינל דֶה יוֹנְג (De Jong) מכתב לכל הקהילות הקתוליות בו הוא מוחה על גזירות הגרמנים נגד היהודים וקורא למאמינים לעזור ליהודים ככל שניתן. את המכתב הקריאו גם בכנסיית אַנְסְפְּרִידוּס (Ansfriidus), כנסייתם של הוריי. קריאה זו השאירה רושם רב על אבי והביאה אותו לעזור לילדים היהודים ולתת להם מסתור. כך סיפר לי שנים אחר כך.

בשנים האחרונות מתנהל במשפחתנו דיון בבחירה שהוריי עשו בזמן המלחמה. האם הסיכון לא היה גדול מדי? זו הייתה אחת השאלות. בתחילה לא רציתי לחשוב על השאלה הזו יותר מדי - הרי הכל נגמר בשלום. אחרי הכל, האנשים שהסתתרו אצלנו שרדו את המלחמה וכך גם בני משפחת טן-ברחה. אבל בשנה שעברה צפיתי בתוכנית טלוויזיה בה סיפר מישהו שהוריו הסתירו יהודים במלחמה. מישהו הלשין על אביו והוא הוצא להורג. הוא אמר: "כולם מהללים את אבי על שהחביא בביתו יהודים אבל איני שמח על כך כלל, כי אבי חסר לי מאד, כל חיי". חשבתי לעצמי: כן, זו שאלה טובה.

יוקה (Joke) (שם המחבוא של נְטִי פֶקְטֶר Nettie Pakter)

יומנה של אימי מסתיים בתקופה בה יוקה עוד לא גרה באנה פֶאוּלוּבְּנֶלְאן. לכן לא כתבה עליה אימי דבר. אבל לאחר המלחמה סיפרו עליה הוריי את הסיפור הבא; זה היה באפריל 1945. ערב אחד צלצל פעמון הדלת. אלה היו שני גרמנים שחיפשו מקומות לינה עבור חיילים גרמנים שהיו בדרכם חזרה לגרמניה. יוקה הבינה את הסכנה הגדולה, שכן בבית הסתתרו לא רק שלושה יהודים אלא גם עריק אוסטרי. אם זה היה מתגלה היינו כולנו נלקחים. יוקה החלה לפלרטט עם החיילים הגרמנים ואמרה: "הבית מלא בילדים שזה עתה הושכבו

לישון. אם תיכנסו הם יתעוררו. אתם הרי לא יכולים לעשות לי דבר כזה". והגרמנים עזבו.

De tijd dat je bij ons was, staat nog
glashelder voor me. Je was een grote
dochter voor ons, die altijd kleur en
fleur in huis bracht. Er zijn hoogte-
punten, die onvergetelijk zijn. Zoals, de
avond voor de inkwartiering (ik mag
niet zeggen een kleine invasie van het
Aerug (brekende leger) jij hield 's avonds
een duels soldaat - zandpraat bij de
deur, die het huis volde inspecteerde terwijl
mij met (de onbekende onderduiker) in de
kammer zalen. Jij moet je charme niet hen
buiten de deur te houden, met ons rede-

צידה האחורי של גלויה שמרי טן-ברחה כתבה לנטי פקטר (נעמי). אַמֶרְסְפּוֹרְט, 1989.
הכתוב: "אני זוכרת היטב את התקופה בה היית אצלנו. היית לנו כמו בת גדולה שתמיד
האירה את הבית בנוכחותה המלבבת. היו רגעים בלתי נשכחים; כמו הערב בו הצבא הנסוג
'פלש' לשכונה שלנו וביקש מקומות לינה בבתים. את עמדת בדלת עם חייל גרמני שרצה
לבדוק את הבית, בעוד אנחנו ישבנו בסלון. הודות לקסמן הצלחת להשאיר אותנו מחוץ
לדלת וכך הצלת את כולנו. תודה לך על מכתבך. יש הרבה מה לומר אבל אעצור פה. גם
בשם בעלי המאושפז בבית החולים - באהבה, מרי טן-ברחה"

אבי היה מאד גאה ביוקה ובמה שעשתה. הוא חשב שהיא אישה אמיצה. "אנחנו אולי הצלנו את חייהם, אבל הם הצילו אותנו יותר מפעם אחת", נהג לומר. הוא התכוון גם ללידה, שבחורף הרעב רכבה על אופניה ודאגה להביא תוספת מזון למשפחה כולה. אימי הייתה אז בהריון עם דֵיִי (Dee) והייתה בשמירת הריון בפקודת הרופא.

מדי שנה חוגגים את ה-7 באוקטובר

בילדותי חגגו אימי ואבי מדי שנה את חגיגת ה-7 באוקטובר. אבי היה אז מספר את הסיפור הבא: "זה היה ב-7 באוקטובר 1944. הגרמנים היו זקוקים לכח אדם למפעלים שלהם. הם ערכו פשיטות ולקחו גברים הולנדים מבתם לעבודה בגרמניה. באותו היום הייתה שוב פשיטה. השכנים, שאיתם בניתי את המקלט בגינה, סימנו לי שהגרמנים מגיעים. כשהיינו כולנו מתחת לאדמה שמענו את הגרמנים הולכים מעלינו במוסך. הסווינו את פתח המקלט בעזרת שלושה ארגזי תפוחי אדמה. שני הארגזים הקדמיים היו ממוסמרים לרצפה ואת השלישי יכולנו להיזז מבפנים. שמענו את הגרמנים בועטים בארגזים. למזלנו הם בעטו בארגזים הקדמיים שהיו ממוסמרים במקום וכך לא גילו אותנו. לולא כן, לא היינו פה".

המשפחה בה גדלתי

האמונה הקתולית של הוריי שיחקה תפקיד חשוב סביב חתונות ובחירת בני זוג של הילדים. לנו, ארבעת הילדים הצעירים, היה המזל לא לסבול מזה יותר מדי. אבל כשלוֹאִי הביא הביתה נערה לא קתולית, זה עורר מהומה לא קטנה במשפחה.

לעיתים היו הוריי גמישים מאד בכל הנוגע לאמונתם. כך למשל שלחו את ארבעת הילדים הצעירים לבית ספר לא קתולי בֵּיִלְטְהוֹבֶן (Bilthoven)¹⁵. וכשבגיל שתיים-עשרה הודעתי שאני רוצה להיות נזירה-מסיונרית (missiezuster) כשאהיה גדולה, אמר אבי: "תלכי

15 שם בית הספר Werkplaats Kindergemeenschap והוא הוקם על ידי Kees Boeke.

קודם לבית-ספר לא קתולי. אם אחרי כן עדיין תרגישי שזה ייעודך אתמוך בך".

כשאבי היה בערך בן שמונים אמר פעם שהוא מתחרט שהיה כה חופשי בחינוך ובהנחלת האמונה הקתולית. כלומר, הוא הפך יותר שמרן. אבי נטה להעריץ את בנותיו, לרומם אותן ולחשוב שהן יפות ונהדרות. זה הפריע לבנים. אני יכולה להבין את זה.

עד גיל שמונה-עשרה הייתי משוגעת על אבי. לא רק מפני ששמר על סדר ומשמעת, מה שאהבתי, אלא בעיקר משום שהעניק לי תשומת לב, כמו במקרים בהם קרה משהו לא נעים בבית הספר. כשהייתי בגיל ההתבגרות זה החל להשתנות. אבי היה איש מרות ואני חשבתי שיחסו לאימי קשה מדי, אבל לא העזתי לעשות דבר בנידון. שנים מאוחר יותר התעמתי איתו בנושא. יום אחד החל לשאת נאום ארוך וכשביקשתי ממנו לעצור ולהקשיב גם לדברי אך ללא מענה, התיישבתי ושמתי את ידי על אוזניי. הדברים השתפרו בינינו אחרי כן. כבר לא פחדתי להתעמת איתו והוא מצידו הביע הערכה כשהבעתי דעה משלי.

בעבר היו יחסי עם אימי לא טובים. אני חושבת שהיומן שלה נהדר ואני אוהבת את כתיבתה. אבל היא הייתה מאד לא מסודרת. ערימות של עיתונים שלא נקראו, תילי בגדים שגלשו מהארונות. זה הפריע לי מאד. הבעיות החלו כשהעוזרת עזבה. זה היה כשהייתי בערך בת עשר. לפני כן היו לאימי ולאבי תמיד עוזרת בבית, יום יום. אני זוכרת את בְּרִנְדִין טְרָה (Bernadien Traa) מהוֹלָנְד (Hoogland) ו-רִיט סְנִיִּדְרִס (Riet Snijders) מרובע זֹסְקֵר (Soesterkwartier) באֶמְרִסְפֹּרְט. גם תופרת הגיעה בקביעות. אבל בתחילת שנות החמישים, כשאבי פתח עסק עצמאי (כזכין של יצרן בגדי נשים, רוקוקו Rococo), פחדה אימי שייכשל כלכלית והחליטה לוותר על העוזרת. אנחנו, ארבעת הילדים הצעירים, גויסנו לתפקיד. אין בזה שום דבר רע. אבל עבורנו זה היה שינוי, בייחוד משום שאימי לא הצליחה להשתלט על העבודה. היא עצמה מעולם לא למדה איך

לשמור על הבית נקי ומסודר או להכין את האוכל, משום שגם אימה שלה נעזרה תמיד במנקות ומבשלות. בקיצור, בתוך זמן קצר אפשר היה לראות את כדורי האבק מתגלגלים על הרצפה וזה הפריע לי מאד. בשנות החמישים, כשעצביה של אימי היו מרוטים והיא בילתה מספר שבועות בבית הבראה, לקח עליו אבי את ניהול משק הבית. הוא הגה תכנית שבועית וחילק תפקידים בין הילדים כגון שטיפת כלים וסידור השולחן, צחצוח נעליים, שטיפת הרצפה, שאיבת אבק וגריפת פחמים. אהבתי את חוש הסדר שלו.

לאימי היה צד נוסף באישיותה שהערכת מאד. היא עמדה לצידי כשהייתי בגימנסיה. היה שלב בו התקשיתי בלימודי ובגימנסיה חשבו שעלי לעזוב את בית הספר. גם המורה שלי ליוונית, אִידָה חַרְהֶרְט (Ida Gerhardt), חשבה כך. באסיפת ההורים יצאה אימי להגנתי ואמרה לאידה: "אלן אולי איטית, אבל היא יסודית מאד, תמיד מכינה את שיעורי הבית שלה והיא נחושה לסיים את הגימנסיה. נראה לי שזה ראוי להערכה." אידה סיפרה לי מאוחר יותר שהיא מאד התרשמה מהדרך בה אימי יצאה להגנתי. אימי לחמה למען ילדיה שלה וגם למען ילדים אחרים, כפי שעשתה במלחמה.

אבי המשיך לגור ברחוב אנה פֶּאולובְּנֶלְאן עד מותו ב-1993. אימי עברה ב-1994 לבית אבות בליכְטֶנְבֶּרְג (Lichtenberg) באֶמְרֶסְפּוֹרְט והלכה לעולמה ב-2003.

דִּיֹדוֹנֶה (Dieudonné)

אימי תמיד אמרה: הילדים לפני הכל. תשומת ליבה הייתה נתונה לפגיעים ביותר, לילדים. כך אני מפרשת את תגובתה לגדעון, אותו תיארה ביומן שלה. זו הייתה תגובה של אם שלא יכלה לעמוד מנגד אל מול גורלו של ילד.

זה נאמר בקלות: אבא ואמא הסתירו בבית ילדים יהודים. אבל זה

הרי לא קרה מהיום למחר, בפועל אתה נשאב אל תוך משהו בהדרגה. ילד עומד על סף דלתך, ברור שלא תניח אותו לגורלו. אחרי כן התברר שהעוזרות שלנו סיפרו לאנשים על כך שמשפחת טן-ברחה מסתירה ילד יהודי. הן פוטרו ולידה, בה בטחו, באה במקומן. מאוחר יותר הצטרפה גם יוקה, שהייתה בצרות. ולקראת סוף המלחמה הצטרף גם העריק האוסטרי. וככה זה הולך - אתה מתחיל במשהו ואז הוא ממשיך ומתגלגל מעצמו.

שום דבר לא בטוח בחיים

במשפחתנו דנו בשאלה אם הורינו לא לקחו על עצמם סיכון גדול מדי כשלקחו לביתם את הילדים היהודים. כשדנים בכך למעשה שואלים: השומר אחי אנוכי? עבור אנשים מאמינים כמו אבי ואימי התשובה היא "כן". אבי ואימי התמודדו עם השאלה אם לקחת לביתם את הילדים, כן או לא? אני שמחה שבחרו כפי שבחרו. החיים מלאי סכנות ושום דבר לא בטוח בחיים. אף אחד לא יכול לדעת מראש איך הדברים יתפתחו.

בילדותי חשבתי זמן רב שכל הולנדי החביא אנשים במהלך המלחמה, משום שאבי ואימי דיברו על הנושא בפתיות ובפשטות. השיחות נסובו תמיד על הצד הרגשי של החוויה, אך לא על השאלה אם זה היה מעשה גבורה או לא. אבי ואימי לא התפארו במעשיהם וצניעות זו היא יופיים.

במשך שנתיים הייתי כותבת מלחמה, בעיקר בקמבודיה. ראיתי הרבה עיתונאים שלא רק דיווחו אלא גם ניסו לעזור: ארגנו הסעות לילדים יתומים או אספו כסף כדי לקנות אוכל. גם לי הזדמן לעשות את חלקי; זה היה בזמן אחת מטיסות הפינוי האחרונות מפנום פן. אני חיכיתי למטוס בשגרירות האמריקאית. שדה התעופה כבר היה תחת אש. כשישבתי באוטובוס, שעמד לקחת אותנו אל שדה התעופה,

הגיע קולגה עם שמונה או תשעה ילדים קמבודיים ואמר: "סידרתי להם דרכונים".

לא התלבטתי לרגע ולקחתי את הילדים איתי מקמבודיה. אולי היה זה בגלל החינוך שקיבלתי. כשהגעתי עם הילדים לתאילנד הנחתי שאני אהיה זו שתגדל אותם. אבל הייתי כתבת פרילאנס צעירה. איך הייתי אמורה להאכיל אותם? לבסוף קיבלתי עזרה רבה מ-*Terres des Hommes*, השגרירות ההולנדית והקהילה ההולנדית בבנגקוק. כל הילדים אומצו לבסוף בהולנד. שנים אחר כך, יותר מעשרים שנים מאוחר יותר, מצאה התוכנית הקמבודית "אבודים" את אימו של אחד הילדים שהבאתי איתי. ישבתי ובכיתי אז מול הטלוויזיה.

אבי ואימי היו קתולים מאד והם פעלו מתוך תחושת שליחות. אילו רק יכלו היו מקרבים את כולם לדת. שנים אחר כך שמעתי שהם אפשרו לילדים היהודים לחגוג את חגיהם בהתאם למסורתם. אני חושבת שיש בכך מתן כבוד לאמונתו של האחר, גם אם זה לא היה קל להם.

לאחר המלחמה לא היו לאימי ואבי קשרים ממשיים עם גדעון. בהמשך החלו לקבל מדי שנה ארגז תפוזים ששלח להם מישראל. יום אחד קיבלו מכתב מגדעון באנגלית. הוריי השתייכו לדור שלא נחשף לשפות זרות. אני זוכרת שאבי ביקש ממני לתרגם לו את המכתב של גדעון וגם את המכתב שכתב לו בחזרה. ב-1962 בא גדעון לבקר אותנו באַמְרֶסְפּוֹרְט.

הוריי

תמיד היו ריבים סביב נושא נישואי שלושת הילדים הגדולים. אני השקפתי מהצד ומעולם לא הרגשתי שעלי לנקוט עמדה. חשבת: זו לא נראית לי הדרך הטובה ביותר לשמור על ההרמוניה המשפחתית ולוודא שהמסיבה תהיה נחמדה. שאלתי את עצמי: למה הם מתרגשים כל כך?

גדעון בביקור אצל משפחת טן-ברחה באַמֶרְסְפוֹרְט, 1962. משמאל לימין: מרינה הקוויח, איניחו, גדעון, מיקה דױַנְסְטײ (Mieke Duijnste), אשתו של שף הבן), שף הבן. יושבים: פֶּטֶר, דיִדוֹנָה, אֶלן

כמעט ולא חשתי צורך למרוד בהוריי. אבי ואימי היו בני תקופתם. אני מבינה שהדעות בהן החזיקו נבעו מנקודת מבטם, מתוך אמונתם האדוקה והישמעעות לחוקי הכנסייה. אך אין פירוש הדבר שזו האמת וזו הייתה השקפתי כבר מגיל צעיר. אני מבינה שהוריי גידלו וחינכו אותנו ברוחם, אבל אין בכך לומר שאני חושבת שהם עשו עבודה כל כך טובה. מצד שני, אני מבינה מדוע הם בחרו בדרך זו.

אימי ואבי היו שונים מאד זה מזה. אתן דוגמה; בחדר השינה של הוריי היה ארון הבגדים של אבי מצד שמאל ושל אימי מצד ימין. בארון של אבי שלט הסדר - החליפות היו תלויות לפי הצבעים והממחטות המקופלות נחו בערימה. לעומת זאת, מי שפתח את ארונה של אימי ראה לפניו ערימת בגדים מגובבת שעלתה על גדותיה. פעם, כשאנחנו הילדים רצינו לשחק בתלבושות ותחפושות, עמדנו כולנו מול שני הארונות וצחקנו.

כשהיו כבר בני למעלה משמונים שאלתי פעם את אבי אם לא הפריע לו חוסר הסדר בבית, כי באותו הרגע זה הפריע לי מאד. אבל הוא

דווקא אמר בחיבה: "כן דייטֶיֶה (Deetje), ככה זה בנישואים. בהתחלה מתאהבים, אחר כך נישאים והדברים משתנים. אבל אם בזקנתך אתה לומד לאהוב דווקא את תכונות האופי של בן או בת הזוג שלך שתמיד הפריעו לך, יהיה לכם טוב ביחד". זאת הייתה בעיני שורה תחתונה מוצלחת מאד לנישואיהם.

אבי היה זה שהשליט סדר בדברים ודאג שהכל יתנהל כשורה. אבל אין להמעיט בערך חוכמתה של אימי, לצד האהבה שקיבלנו מכל אחד מהם. אימי לא הייתה אשת מעשה וגם לא דברנית גדולה, אבל היא ידעה להתבונן והבינה תבניות התנהגות של אחרים. תכונת אופי זו השפיעה עלינו לא פחות מתכונת הארגון והסדר של אבי.

מפגש אחים, משמאל לימין, דיודוני, לואי, אלן ופטר
טן-ברחה ביום הולדת ה-70 של ג'יזל אשתו של לואי
בהרצברחה ליד ברוג, בלגיה, 2009

בית המחבוא בפסל חימר, מעשה ידיה של אלידע פרוינד

מימין הבית ברחוב אנה פאולובנלאן 18 באַמֶרְסְפּוֹרְט, 1986 בקירוב

אחרית דבר

יום אחד, כשהייתי בת עשר, רגע אחרי שחזרתי מבית הספר והתיישבתי בסלון, נכנסה העוזרת, ריט סְנֵיִדְרְס (Riet Snijders). חיבבתי את ריט. בחמימות, היא הניחה לפני מגש ועליו כוס תה ועוגיות, ואני שאלתי את עצמי איך חיי היו נראים לו הייתי בנעליה של ריט סניידרס. בגיל מאוחר יותר, אני חושבת כשהייתי בת 16, התחלתי להתעניין באסירים בבתי כלא. שאלתי את עצמי: איזה מן אנשים הם אלה? איך הם חיים? איך הם חושבים ומרגישים? אני חושבת שסקרנות זו הובילה אותי בשלב יותר מאוחר בחיי לבחור בלימודים ובמקצוע בהם בחרתי. בשנות השבעים של המאה שעברה למדתי אנתרופולוגיה באמסטרדם ועבדתי כמתנדבת, ככח עזר, וכחוקרת של נוער שוליים. ענייני בסיפורים המובאים בספר זה קשורים לעניין הרב שיש לי באופן בו אנשים מתמודדים עם מציאות קשה.

הרקע שלי הוא עולם המחקר האקדמי. שפת המחקר שונה משפתם של עדי ראייה ולכך היה עלי להתרגל. שפת המחקר מבדילה, מנתחת ומחלצת משמעויות. סיפורי עדי ראייה תובעים מהקורא, וגם ממני כמחברת הספר הזה, גישה שונה. גישה שאינה מפרשת אלא שואלת ונותרת פתוחה; פתוחה לחוויותיהם, צרכיהם ונקודת מבטם של אחרים. קורא יקר, אני מקווה שהצלחת לפתוח את ליבך בזמן קריאת ספר זה ושהצלחת לראות את העולם דרך עיניהם של הילדים והאנשים הצעירים, שבחרו לוותר על חירותם באופן זמני על מנת שיוכלו להיות סוף סוף חופשיים. חופשיים מרדיפות ודיכוי. אני מקווה שנתת לסיפורם של אלה שהחליטו להציע להם מחסה לגעת בכך. חשבתם שהסתתרות מפני רדיפה שייכת לעבר? לא כך הוא, שכן הדבר מתרחש גם היום. חשבו למשל על סיפורו של מגיש הטלוויזיה הסורינאמי פֶרְם דְּוִקִישֶׁהוּן (Prem Radukishun). הוא נאלץ להסתתר ב-1981

משום שחייו היו בסכנה לאחר ההפיכה הצבאית של דְּסִי בוּטְרָס (Desi Bouterse) בסורינאם. גם בהולנד השלווה נאלצות לפעמים נערות מוסלמיות להסתתר משום שהוריהן, המבקשים להשיא אותן או לשלחן לארץ מוצאם, מאיימים עליהן. וגם היום ישנם אנשים המוכנים להציע מחסה.

אני רוצה לבקש מההורים, הסבים והמורים הקוראים בספר זה - ספרו את הסיפורים המופיעים בו, ספרו את סיפורכם שלכם. ספרו אותם שוב ושוב. אני מאמינה שהילדים יהיו מוכנים להקשיב.

מדוע עשרה סיפורים שונים על נושא אחד? משום שלגיבורי הסיפור נקודות מבט שונות על אותה החוויה ומשום שיחד הן נותנות תמונה שלמה יותר מסיפורו של אדם אחד. לעיתים אין זה קל לפתוח את הלב לסיפורם של אחרים. זה טבעי. אני מקווה שהקריאה וההקשבה לסיפורים שבספר יתרמו לפיתוח ואימוץ נקודת מבט רחבה.

אלן טן-ברחה
אפריל 2010

הערות

פרק 1

מרי טן בֶּרְגֶה-גְרוֹל (Mary ten Berge-Grol) כתבה סיפור זה בשנות השמונים של המאה שעברה, על בסיס רשימותיה מתקופת מלחמת העולם השנייה. סיפורה מתחיל באוגוסט ומסתיים בדצמבר 1943 עם הבזקים לעבר ולעתיד. הסיפור מסתיים בפתאומיות. מצאתי בעזבונו עוד מספר רשימות בודדות; על ההריון עם בתה דִּיֹּדוֹנֶה (Dieudonné), על תוצאות הוראות ההאפלה ועל כתיבת הזכרונות עצמם.

"מדוע מסתיימים זכרונותיה באופן כה פתאומי?" שאלה אחת העובדות בארכיון אֵיִמְלַנְד (Eemland) באֶמְרֶסְפֹּרְט, שם מוחזק כתב היד של טקסט זה.

איני יודעת. יתכן והיו דאגות רבות מדי בתקופה בה כתבה את הזכרונות, כמו העובדה שאצל בעלה שָׁף התגלה סרטן. או אולי זה מפני שהיא עצמה הפכה שכחנית.

הטקסט המקורי של מרי מכיל 72 דפי מחברת כתובים בכתב יד. הטקסט בפרק זהה לטקסט המקורי. למען נוחות הקריאה חילקתי את הטקסט לפסקאות להן נתתי כותרות. את סימני הפיסוק וכללי הדקדוק התאמת לנהוג כיום. שלוש נקודות בין סוגריים (...) מסמנות מילה שלא הצלחתי לקרוא. כל הטקסט הכתוב באותיות נטויות הוא שלי ומטרתו הבהרה.

זכרונותיהם של ילדיה של מרי, שלא היתה להם נגיעה לנושא ספר זה, הושמטו.

פרקים 2, 3 ו-4

ראיונות שפילברג עם גדעון, לידה וְנָטִי מהווים בסיס חשוב לפרקים 2, 3 ו-4. ראיונות אלה הם חלק מפרויקט בשם 'ניצולי השואה. הקרן

להיסטוריה ויזואלית, קליפורניה, ארה"ב'. הראיונות נערכו בעברית ותועדו בווידאו. התרגום נעשה על ידי חין טונדר-דה האן (Gien Tuender-de Haan) ועבר את אישורם של שלושת המרואיינים. בארכיון איימלנד באַמְרֶסְפּוֹרְט אפשר למצוא את קלטות הוידאו, הדיסקים וכתב היד של התרגום. הטקסטים בפרקים 2, 3 ו-4 הם תמליל ערוך, ובחלק מסוכם, של הראיונות. למען בהירות הקריאה, מופיעים הקטעים המסוכמים באותיות נטויות.

בנוסף לראיונות שפילברג עשיתי גם שימוש באין ספור השיחות שניהלתי עם שלושת אורחינו המוסתרים - גדעון, לידה ונטי, במהלך ביקורי בישראל ב-1989 וב-1995, שיחות טלפון וביקורו של גדעון ומשפחתו בהולנד ובאַמְרֶסְפּוֹרְט ב-2007. במהלך ביקור אחרון זה ראיינה ג'יל בורְנִיר (Jill Burnier), ממחלקת ההיסטוריה שבעל-פה מארכיון איימלנד שבאַמְרֶסְפּוֹרְט, את גדעון ותעדה את הראיון על דיסק. ניתן להקשיב לראיון בארכיון איימלנד: פרטים נוספים בפרק שכותרתו 'לקריאה, שמיעה וצפייה נוספת'.

פרטי ראיון שפילברג עם לִידָה לִיסָאוֹר (Lida Lissauer):
המרואיינת: לאה שמעוני
תאריך: 27 בפברואר, 1996
שם המרואיינת: אֶלְיָדָע פְּרוֹיִנְד-לִיסָאוֹר (Eljada Freund-Lissauer)
מקום: כפר פינס, ישראל
קוד הראיון: 13-10346

פרטי ראיון שפילברג עם נְטִי פֶּקְטֶר (Nettie Pakter):
המרואיינת: מלכה קייני
תאריך: 7 בפברואר, 1996
שם המרואיינת בעברית: נעמי פפו-פקטר (שם הולנדי ז'נֶט נְטִי

פֶּקֶטֶר (Jeanette [Nettie] Pakter)

מקום: רמלה, ישראל

קוד הראיון: 09204-13

פרטי ראיון שפילברג עם גדעון ליטן:

המראיין: משה שיקלר

תאריך: 4 באוגוסט, 2000

שם המרואיין: גדעון לוטן (שם הולנדי Gideon Litten)

מקום: כפר אז"ר, ישראל

שפה: עברית

קוד הראיון: 51090-13

פרק 5

הטקסט של שֵׁף הבן (Sjef jr.) הוא בחלקו תמליל ראיון שערכתי איתו והוקלט ב-1982, על רקע חגיגת חתונת היובל של הורינו. הטקסט של לואי (Louis) נכתב על ידו ומובא במלואו. בשל היקפו קוצר סיפורו מעט.

בטקסט של לואי ומריה הדוויח (Maria Hedwig) עשיתי גם שימוש בתשובות כתובות לשאלות ששאלתי. את רשימת השאלות הרכבתי בעזרת אתר ההנצחה הלאומי מחנה אֶמְרֶסְפּוֹרְט (NMKA) וילנדה חֶסְטֶלֶרס (Yolande Gastelaars).

את הטקסטים של פֶּטֶר (Peter), אֶלֶן (Ellen) ודיודונה (Dieudonné) עיבדתי מתוך שיחה שניהל איתם מאוריץ נִיבֶרִינג (Maurits Nibbering) מאתר ההנצחה הלאומי מחנה אֶמְרֶסְפּוֹרְט, שנערכה באנה פֶּאולובנְלָאן 18 באֶמְרֶסְפּוֹרְט ב-7 באוקטובר 2009. שיחה זו תועדה על DVD וקיימת בגרסה לא ערוכה אצל אתר ההנצחה הלאומי מחנה אֶמְרֶסְפּוֹרְט.

מונחים

פרק 2

סוביבור (Sobibor) - סוביבור הוא אחד ממחנות ההשמדה הגדולים ביותר של גרמניה הנאצית בימי מלחמת העולם השנייה והוא הוקם ליד כפר בשם סוביבור. במחנה זה נרצחו כ-170,000 איש, מרביתם יהודים, אבל גם צוענים ופולנים לא יהודים. סוביבור לא היה מחנה עבודה דוגמת אושוויץ ומיידנק. מטרתו היחידה הייתה הוצאה להורג של האסירים. האנשים שהגיעו למחנה מצאו את מותם עוד באותו היום.

פרק 3

רשימת ויינרב - פרידריך ויינרב (Friedrich Weinreb) נולד בלמברג (Lemberg) ב-18 בנובמבר 1910 ונפטר בציריך, ב-19 באוקטובר 1988. הוא היה יהודי חסידי מספר סיפורים, סופר וכלכלן. הוא הקים משרד הגירה פיקטיבי. היהודים שנרשמו אצלו היו אמורים, תמורת תשלום, להתחמק מהמשלוחים. הכובשים הגרמנים שיתפו פעולה עם יוזמתו של ויינרב באופן חלקי; האנשים שהופיעו ברשימתו אכן זכו לדחייה זמנית במועד גירושם דרך המועצה היהודית.

פרק 4

דנציג (Danzig), העיר החופשית - העיר החופשית דנציג הייתה עיר מדינה בחסות חבר הלאומים בין השנים 1920 עד 1939. ב-1945 שונה שמה של דנציג לגדנסק (Gdansk).

חוות קטרינה (Catharinahoeve) - חוות קטרינה היא חוות ההכשרה של הנוער הציוני בחאודה, הולנד. הכתובת: ריִדֶר וָאן קָטְסוֹוֶח (Ridder van Catsweg), 61, חאודה (הבית אינו קיים עוד). "מינואר 1939 עד לסוף ב-23 באפריל 1943, ניהלו את החווה

מנפרד ליטן ואשתו שושנה סרלואי (Serlui) (הוריו של גדעון).
החוה מתוארת בפרוטרוט בידי פֶרְנֶץ וְאָן דֶר סְטְרָאָטֶן (Franz van
der Straaten), עמ' 153.

יום הפלישה לנורמנדי (D-Day) - הנחיתה מן הים על חופי נורמנדיה
ביום שלישי, ה-6 ביוני 1944. תחילת שחרור מערב אירופה על ידי בין
השאר ארצות הברית ובריטניה.

אושוויץ (Auschwitz) - אושוויץ היה מחנה ריכוז והשמדה
שהקימה גרמניה הנאצית בפולין ליד העיר אושוויץ. כ-1.3 מיליון
איש נשלחו לאושוויץ, מתוכם מתו 1.1 מיליון, מרביתם בתאי הגזים.

עתלית - בעתלית היה מחנה בו נעצרו מעפילים שעשו דרכם
לפלסטינה דרך הים ונתפסו בתקופת המנדט הבריטי. עתלית נמצאת
על חופה של ישראל כ-20 ק"מ דרומית לחיפה.

שלום וייס (Shalom Weiss) - אחד מתלמידי חוות ההכשרה
בחאודה ואפוטרופוס של גדעון. לאחר תקופת ההסתתרות שלו
באֶמְרֶסְפּוֹרְט הוא עלה לישראל, שם עבד בעיתון הג'רוזלם פוסט.

יופ וְסְטֶרְוֵייל (Joop Westerweel) - מנהיג מחתרת הולנדי
בתקופת מלחמת העולם השנייה. הוא אסף סביבו קבוצת אנשים
מהמעגל המשפחתי וממעגל מכריו, שלאחר המלחמה זכתה לכינוי
'קבוצת וסטרוויל'. הקבוצה התייחדה בכך שיהודים ולא יהודים
פעלו בה יחדיו להצלת חייהם של יהודים. שושנה ליטן, אימו של
גדעון, הייתה חברה בקבוצה זו. יופ עבד, בין השאר, בבית הספר
של קֵייס בוקה (Kees Boeke, De Werkplaats) בבִּילְטְהוֹבֶן
(Bilthoven). באמסטרדם ישנו בית ספר יסודי ציבורי שנקרא על
שמו, והוא נמצא בכיכר בַּלְבוֹאֶיֶן (Balboaplein).

יער יופ וֶסְטֶרְוויִיל - לאחר המלחמה, ב-1947, נחנך באחת מגבעות
רמות מנשה, יער יופ וסטררוויל.

פרק 5

מחנה אַמֶרְסְפּוֹרְט (Amersfoort) - בזמן מלחמת העולם השנייה
נקרא המחנה Polizeiliches Durchgangslager Amersfoort או בקיצור PDA. כיום הוא נקרא אתר ההנצחה הלאומי מחנה
אַמֶרְסְפּוֹרְט. המחנה היה אחד ממחנות הריכוז בהולנד בזמן המלחמה.
המחנה נשלט בידי בריונים אכזרים. בין השנים 1941-1945 היו
במחנה כ-35,000 אסירים מתוכם נשלחו כ-14,000 למחנות עבודה,
מרביתם בגרמניה, ו-5000 הועברו למחנות אחרים. כ-15,000
אסירים שוחררו, ברחו, הוצאו להורג או מתו בשל תנאי המחנה.

לקריאה, שמיעה וצפייה נוספת

ברי אשר. ממוקום לירושלים. באר שבע, 1996.
זכרונות. ברי הקדיש ספר זה לשלושה אנשים, ביניהם אימו של גדעון:
"לזכרה של שושנה ליטן, קורט קיילינגר (Kurt Reilinger) וארנסט
הירש (Ernst Hirsch) שהובילו אותנו בדרך אל החופש אך לא זכו
להגיע לירושלים בעצמם".

פּרַנְץ וָאן דֶר סְטְרַאטֶן (Frans van der Straaten). לא לשכוח
לעולם; זכרונות וחוויות חלוצים בהולנד בשנות המלחמה -1939-
1945. Mijnsheerenland, ISBN 90-76061-13-0.
הוריו של גדעון ניהלו הכשרת חלוצים צעירים בחאודה. חוות הכשרה
זו מתוארת בפרוטרוט בספר זה.

י.ל. בלומהוף (J. L. Bloemhof). אַמְקֶסְפּוֹקֵט '50-'40. אַמְקֶסְפּוֹרְט,
2005. מהדורה שנייה ומוגהת.

גֶרְלֵדִין וּון פֶרִיטֶג דֶרְבֶה קוֹנְזֶל (Geraldien von Freitag Drabbe)
(Kunzel). מחנה אַמְקֶסְפּוֹרְט. אמסטרדם, 2003.

באולם הקריאה של ארכיון איימלנד שבאַמְקֶסְפּוֹרְט ניתן לעיין או
להקשיב למסמכים ולהקלטות הבאות:

יומנה של מרי טן בֶרְחֶה-חֶרֶז. עותק מלא של היומן זמין לעיון. ניתן
לעיין בחלקו הראשון של כתב היד המקורי בארכיון עצמו.

ראיון עם גדעון ליטן, באנגלית, נערך על ידי ג'יל בורניר, 2007. נמצא
באוסף ההיסטוריה שבעל פה של הארכיון. בראיון מספר גדעון על

חוויותיו באַמְרֶסְפּוֹרְט ומספר על הכרת התודה שלו לשף ומרי טן-ברחה. ניתן להקשיב לראיון המלא בחדר הקריאה של ארכיון איימלנד.

בנק תמונות. 9 תמונות של גדעון ליטן ומשפחת טן-ברחה (מילת חיפוש 'Litten'). ניתן לעיין בהן בחדר הקריאה של הארכיון.

כתובת ארכיון איימלנד:

Archief Eemland

Stadhuisplein 7

Postbus 4000

EA Amersfoort 3800

Tel. 00-31-33-469-5017

www.archiefeemland.nl

אינדקס

א

- אָוה (Eva) 11
אוּטְרֶכְטְסֵוּוּח (Utrechtseweg) 92
אוּרְסוּלַה בּוֹרְגֶר (Ursula Borger) 95, 94, 34, 33, 30, 29
אוּשוויץ 126, 64
אִידָה חֶרְהַרְט (Ida Gerhardt) 114
אִינגְבוֹרְח (Ingeborg) 17
אִינִיחוּ (Iñigo) 11, 13, 19, 21, 23, 25, 29, 35, 88, 89, 94, 99, 104,
117, 108
אִינִיחוּ טֶן-בֶּרְחַה (Iñigo ten Berge) (ראה: איניחו)
אֵלְיָדַע (Eljada) (ראה: לידה)
אֵלְיָדַע פֶּרוּיְנֵד (Eljada Freund) (ראה: לידה)
אֵלְיָדַע פֶּרוּיְנֵד-לִיסָאוּר (Lissauer-Eljada Freund) (ראה: לידה)
אליזבת ליסאוּר (Elisabeth [Liesje] Lissauer) 38
אֵלְיָדַה בּוֹסְבּוּמ (Aleida Bosboom) 37, 42
אלישבע פולק (Elisheva Polak) 58
אלכסנדר חיים ליסאוּר (Alexander Chaim Lissauer) 38
אֵלְן (Ellen) 1, 3, 4, 11, 13, 68, 69, 88, 89, 94, 99, 108, 110,
124, 117
אֵלְן טֶן בֶּרְחַה (Ellen ten Berge) (ראה: אֵלְן)
אלעד (אליעד) 84, 85
אמסטרדם 16, 37, 41, 50, 54, 55, 57, 65, 106, 107, 124
אֶמֶרְסְפּוֹרְט (Amersfoort) 3, 7, 42, 45, 59, 60, 76, 78, 82, 85,
88, 96, 97, 103, 104, 111, 113, 114, 117, 119, 122, 123, 124,
129, 127
אנה פֶּאוּלוּבּוֹנְלָאן 29, 63, 78, 92, 94, 96, 102, 103, 114

אָנס (Ans) 109
אָנספֿרידוס, כנסיית (Ansfridus) 110
אָנקה וֶרסטֶר (Anneke Verster) 29
אסף 85, 84
אפרים 51
ארז 85, 84
ארכיון אַיימלַנד (Eemland) 4, 122, 123, 128, 129
אתר ההנצחה הלאומי מחנה אַמֶרסֶפּוֹרט 4, 8, 122, 123, 128, 129

ב

בארות יצחק 50
בוֹבֶה רוֹזנצווייג (Buba Rosenzweig) 42
בוֹמֶל (Bommel) 17, 18, 20, 21, 24, 25, 36, 41, 43, 89, 94
בוֹרְגֶר (Borger) 30, 32, 33, 35
בוֹרְנֶאוֹפֶלְיִין (Borneoplein) 60, 63
בֶּטִי ווֹלֶף (Betty Wolff) 54
בֶּטְסִי וּרֹוֹמֶן (Betsie Vromen) 85, 86
ביאליק 42
בית אבות דה לִיכְטֶנְבֶּרְג (de Lichtenberg) 114
בית הספר של קֵייס בּוֹקֶה (Werkplaats Kindergemeenschap)
126 (van Kees Boeke)
בית יוליאנה 78
בית ספר חקלאי 40, 74
בית עליית הנוער 83
בית תמחוי 95
ברגן בלזן 64, 65
בֶּרְחֶהוֹטֶל (Berghotel) 92
בֶּרִי אֶשֶׁר (Berrie Asher) 84, 128
בֶּרִינְבָאוּם (Barinbaum) 74, 85

בֶּרְנַרְדִּין טְרָה (Bernardin Traa) 113

ג

גדעון 4, 9, 18, 23, 44, 45, 68, 73, 76, 77, 79, 84, 85, 86, 87, 89,

129, 128, 126, 124, 123, 122, 117, 116, 114, 105, 99, 98

גדעון לוטן (ראה: גדעון)

גדעון ליטן (ראה: גדעון)

גולדְהַבֶּר (Goldhaber) 73, 74, 85

ג'ימי דה לָאוּו (Jimmy de Leeuw) 29

ג'יל בורְנִיר (Jill Burnier) 123, 128

ד

דבורה 85, 86

דודה הֶרְטָה (Tante Herta) 24

דויד 51

דֵּי (דֵּיִדוֹנֶה Dieudonnée) 4, 88, 104, 108, 112, 114, 117,

124, 122

דנציג 73, 85, 125

דְּרִיבֶּרְגֶּן, גב' (Driebergen) 11, 16

ה

הדסה, בית חולים 66

הוֹלְנְדִּסְה סְכָאוּבוּרְךְ (התיאטרון ההולנדי, Hollandse

Schowburg) 56

הילְדֶה וָאן דוֹרְן (Hilde van Doorn) 84

הכשרה 40, 41, 42, 47, 50, 54, 55, 74, 83

המועצה היהודית 40, 125

הַנִּי אוֹלְמָן (Hannie Uhlman) 85

הצלב האדום 46, 49, 65, 80

ו

וֹסְטֶרבוֹרְק (Westerbork) 85, 75, 64, 63, 43, 24, 16
וֶרְבוּם, ספריית שואה (Verbum) 4
וֶרְסְטֶר (Verster) 101

ז

זוֹסְטֶרבוֹרְג (Soesterberg) 61
זכרון יעקב 55, 38
זֵ'נט פֶ'רְנֶק-וורמסר (Jeannette Frank-Wormser) 54

ח

חאודה 16, 40, 47, 74, 76, 83, 84, 125, 126
חוות קטרינה (Catharinahoeve) 74, 83, 125
חוני פרומן (Gonie Vroman) 85
חורף הרעב 45, 46, 91, 95, 96, 103
חין טוֹיִנְדֶ'ר-דֶ'ה האן (Gien Tuender-de Haan) 4, 123
חירט מק (Geert Mak) 5
חלוצים 83, 128
חנה 51

ט

טיִטְיֶרְקְסְטֶרְדֶ'יִל (Tietjerksteradeel) 46, 47, 49
טֶר דֶ'ז הוּם (Terre des Hommes) 16
טְרוּס (Truus) 11, 14, 21, 25, 26, 94

י

יאיר 51
יאן וֶרְסְטֶר (Jan Verster) 29
יאפ וֶרְסְטֶר (Jaap Verster) 29

יפ פרומן (Jaap Vroman) 85

יד ושם 68, 70, 71

יודית סַנטקרוֹס (Judith Santcroos) 38

יולַנְדָה חַסְטֶלְאָרס (Yolande Gastelaars) 4, 124

יום הפלישה לנורמנדי (D-Day) 83, 127

יוסי 51

יוֹפּ וְסְטֶרוּוִיל (Joop Westerweel) 79, 84, 75, 126

יוֹקָה וָאן דוֹנְקֶלָאר (Joke van Donkelaar) 54, 60

יער יופּ וְסְטֶרוּוִיל (Joop Westerweel) 127

כ

כניעה 96

כפר אז"ר 123

כפר ביאליק 85

כפר פינס 51, 122

כשר 37

ל

לוּאִי (Louis) 4, 9, 12, 13, 15, 19, 20, 25, 29, 30, 34, 77, 88, 89

124, 118, 112, 108, 104, 103, 102, 99, 98, 94

לוּאִי טוֹן בְּרַחָה (ראה: לוּאִי)

לוֹטִי (Lottie) 54, 66

לוטון, גדעון (ראה: גדעון)

לוֹטְס, גב' (Loots) 106

לוֹי פֶּקְטֶר (Levie Pakter) 54

לוֹיֶסְדֶן (Leusden) 17, 25, 60

לוֹיֶסְדֶרְוֶוּח (Leusderweg) (דרך לויסדר) 25

לוֹסִי ווֹלְזַק (Lucie Wolsak) 60, 68

ליאו פְרוֹמָן (Leo Vroman) 86

ליאו פרומן 85
ליאורה פפו 66
לידה (Lida) 119, 79, 78, 51, 50, 45, 39, 37, 27
ליטן, גדעון (ראה: גדעון)
ליפמן, רוזנטל ושות' 56
לני ווייס (Leny Weiss) 86
לפה (Leffe) 65

מ

מאוריץ ניבֶרינג (Maurits Nibbering) 124, 8, 4
מאיר פקטר 54
מחנה אַמֶרְסְפּוֹרְט 127, 124, 123, 97, 7, 4
מחנה נוֹסְטֶרְבוֹרְק (ראה: ווסטרבורק)
מידלו (Middeloo) 27
מיקה (Mieke) 109
מיקה דוֹינְסְטֵי (Mieke Duijnstee) 117
מלחמת העולם השנייה 127, 126, 125, 122, 98, 97, 74
מלחמת יום הכיפורים 51
מַנְפֶרֶד לִיטֶן (Manfred Litten) 73, 41, 24, 16
מַנֶּק (Manek) 51
מרגלית (חֶרִיטְיָה) לִיסְאוֹר (Margalit [Greetje] Lisauer)
41, 38
מַרְטִין גְרֵי (Martin Gray) 52
מַרִי (Mary) 129, 128, 122, 111, 108, 89, 78, 48, 43, 23, 13, 11, 9
מַרִי טֶן-בֶּרְחֶה-חֶרוֹל (Mary ten Berge-Grol) (ראה: מרי)
מַרְיָה הֶדְוויִח (Maria Hedwig) 20, 19, 17, 15, 14, 13, 12, 9, 4
124, 117, 108, 102, 99, 98, 94, 89, 88, 34, 25
מרק טוויין 91
מִשֶּׁה ווּלְף (Mozes Wolff) 55

נ

נוער שוליים 120

נחל עוז 50

נטִי פֶקֶטֶר (Nettie Pakter) 4, 9, 48, 54, 55, 57, 61, 63, 65, 67

ניִוּה קִיִזְרֶסְחֶרְחֶט (Nieuw Keizersgracht) 57

ניִוּוּח (Nieweg), כּוּמֶר 12, 17

ניִמְרְדוֹר (Nimmerdor) 25

ניסִים פֶּפּו 66, 67

נעמי פֶּפּו-פֶקֶטֶר (Naomi Papo-Pakter) (ראה: נטי)

נערוֹת מוֹסֶלְמִיּוֹת 121

נֶתָן דְרוֹסֶט (Nathan Drost) 53

ס

סִבְתָּא טֶן בֶּרְחָה (Oma ten Berge) 30, 31

סוֹבִיבּוֹר (Sobibor) 49, 52, 125

סֶרִי נַבָּרוֹ (Serrie Nabarro) 59

ע

עֵדָנָה פֶּפּו 66

עִזְרָא פֶּקֶטֶר (Ezra Pakter) 54, 55

עֵרִיק 62, 63, 81, 97, 110

עֵתֵלִית 50, 66, 85, 126

פ

פּוֹזֶן (Posen) 73

פֶּטֶר (Peter) 4, 9, 11, 13, 14, 19, 20, 21, 24, 30, 34, 88, 89, 94,

105, 108, 117, 118, 124

פֶּלְסֶטִינָה 16, 36, 50, 64, 66, 126

פֶּסִי (Pesie) 60

פֶּרְדִּיִּסְוֹחַ (Paradijsweg) 36, 25
פֶּרְה וֶרְסְטֶר (Fre Verster) 29
פֶּרְם רְדוּקִישׁוֹן (Prem Radukishun) 120
פֶּרְנֶק דֶּה מִירָנְדָה (Frank de Miranda) 41

צ

ציונות 37, 39, 55, 65, 73, 74, 75, 84, 85, 125

ק

ק. פ. הֵיִינְפֹנְדֶס (K. F. Heinfonds) 4
קבוצת וֶסְטֶרְוֵיִל (Westerweel) 75, 84, 126
קדיש 49
קיבוץ 39, 48, 50, 66, 84
קיבוץ גלעד 84
קיבוץ כפר עציון 66
קיבוץ לוחמי הגטאות 84
קְלָרְטֶיֶה (Klaartje) 15, 16, 17, 18, 24, 25, 27, 36
קְפֶּלְוֹחַ (Kapelweg) 107, 32
קרדינל דֶּה יוֹנְג (De Jong) 110
קָרְל קְרוּיִנְיֶג (Karel Kreuning) 4
קרן התרבות של הנסיך ברנהרד 4

ר

ראיונות שפילברג 122, 123, 124
רדיו אורָנְיֶה (Oranje) 101
רוקוקו 113
רחוב 1914 107
רחוב המלכה וילהלמינה (Konining Wilhelminalaan) 27
רחוב פְּרִינְס פֶּרְדֶּרִיקְלָאן (Prins Frederiklaan) 95

רחוב קרק (Kerkstraat) 59
רחוב ראווייס (Ruysstraat) 57
ריט סניידרס (Riet Snijders) 113
ריטה 108
רשימת ויינרב (Weinreb) 125, 64

ש

שבת 74, 59
שושנה ליטן-סרלואי (Schoschanna Litten-Serlui) 41, 15
128, 126, 85, 84, 76, 47, 46, 43
שלום וייס (Schalom Weiss) 126, 82, 50, 48, 47, 36, 25
שמפוליון (Champollion) 66
שף האב (Sjef sr) 129, 122, 108, 89, 43, 36, 13, 12
שף הבן (Sjef jr) 117, 108, 103, 102, 99, 95, 94, 89, 88, 13, 12, 9
שפי (Sjefjie) (ראה: שף הבן)
שרלוט וולף (Charlotte Wolff) 54

ת

תל חי 50
תלושי מזון 95, 12

אלן טן- ברחה

